

Mari Sundbye Forberg

Kvinner, kyr og krise

En undersøkelse av bruk av naturressurser med
kvinneperspektiv i Skjåk 1865-1920

Masteroppgave i historie

Veileder: Aud Mikkelsen Tretvik

Mai 2021



Fotograf Widerøe's Flyveselskap a/s Deponert til Skjåk Historielag frå Skjåk kommune

Mari Sundbye Forberg

Kvinner, kyr og krise

En undersøkelse av bruk av naturressurser med
kvinneperspektiv i Skjåk 1865-1920

Masteroppgave i historie
Veileder: Aud Mikkelsen Tretvik
Mai 2021

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Etter to år er arbeidet med masteroppgaven over. Det har vært spennende, krevende og intensivt. Å skrive master midt i en pandemi er ikke det letteste jeg har gjort! Likevel har det vært en veldig fin opplevelse.

Det er mange som fortjener en takk for den hjelpen de har gitt meg, og jeg vil gjerne benytte dette forordet til å takke alle sammen. Uten dere hadde dette aldri gått! Jeg vil gjerne takke min veileder professor Aud Mikkelsen Tretvik for tilbakemeldinger, diskusjon og faglig hjelp, i et år som har vært helt spesielt.

Takk til Sæbjørn Forberg for husrom, gode tips og gjennomlesing, til Bjørn Dalen for kaffe og en fin innføring i Skjåks historie, og til Hans Hosar, som har en utrolig oversikt over Skjåks historie og gjerne deler den. En spesiell takk til Stein Grjotheim på Gudbrandsdalsmusea avdeling Skjåk, for mye god hjelp, og for nesten alle kart og bilder i denne oppgaven.

Mamma og Pappa fortjener også en takk, for både støtte, korrekturlesing og for å alltid stille opp.

Takk til mine flotte, snille, smarte og dyktige medstudenter! Dere har gjort disse årene fine, rare og morsomme. En spesiell takk til jentene!

Tusen takk til Thomas for tålmodigheten.

Til slutt vil jeg gjerne takke alle dere andre som hjulpet meg på ulikt vis, på bibliotek, arkiv og andre steder, og som har svart på mail, tatt telefonen, åpnet dører og hjulpet meg i rett retning. Dere har vært så viktige!

Mari Sundbye Forberg

Trondheim mai 2021

Innhold

Kapittel I	1
Innledning	1
Problemstilling og delspørsmål	1
Hvorfor er dette interessant?	1
Avgrensning i tid og sted	2
Teori og metode	3
Begreper.....	3
Teori.....	4
Metode og kilder.....	4
Oppbygging av oppgaven	4
Kapittel II Forskningsbakgrunn	6
Begreper	6
Teori og litteratur- Skjåk, kyr og kvinner i litteraturen	6
Skjåk.....	6
Kvinner, hushold og arbeidsdeling.....	7
Naturen og ressursene der	9
Kapittel III Metode og kilder	11
Husholdsanalyse	11
Kildemateriale	13
Kildekritiske betraktninger	15
Kapittel IV Kornbygda Skjåk 1865-1875	16
Innledning	16
Et overblikk over bygda	16
Skjåk Allmenning.....	16
Befolkningsvekst og nyrydning	17
«Gronbygda» Skjåk	19
«Vil Vårherre gje' oss sol, ska' oss sjølve skaffe væte».....	19
Utmarka og ressursene der	20
Seterdriften- den viktigste brikken i tilpasningen.....	20
Budeia	22
Beite, slått og fôring.....	22
Andre ressurser i utmarka	23
Skogen.....	24
Jakt og fiske.....	25

Kvinnerns arbeid	25
Husholdsanalyse	25
Stor typegård	25
Bruken av naturen.....	26
Bergsø Steinsgard, et eksempel	27
Liten typegård.....	28
Søre Risheim, et eksempel	29
Sammenlikning, oppsummering og nyansering	29
Kapittel V Nedgang, vekst og nye muligheter, Skjåk 1875-1900..	31
Innledning	31
Ytre endringer, lokale reaksjoner	31
To viktige aktører	31
Lokale aktører	32
Amerika og jernbanen – en verden utenfor åkeren.....	32
Storpolitikken og Skjåk: ytre endringer	33
«Dæ va både stussle og leidt» - strukturkrise for Skjåk	33
Nye tider, nye løsninger	34
Utdanning og spesialisering.....	35
Utdanning og amtsmeierimestre	35
Ny teknologi.....	36
Melk, ost og smør	36
Salg av ost og smør.....	37
Den første meiersken og det første meieriet i Skjåk.....	38
Skogen - den viktigste inntektskilden	39
« Ei uslökkjeleg lyst på reinsjakta ».....	41
Turistene kommer kjørende	41
Hva var nytt for kvinnene?	42
Små og store husholdninger	43
Oppsummering	45
Kapittel IV En ny hverdag? Skjåk 1900-1920.....	46
Innledning	46
En oversikt over bygda	46
Ytre endringer	46
Aktører	47
Bruken av naturressursene	48

Skogen.....	48
Seter, beite og utmarksslått.....	48
Fjellbeitet.....	49
Vann og vannkraft.....	49
Jakt, fiske og turisme.....	50
Ressurskonflikt	50
Hadde naturen samme verdi som før?.....	51
Kvinner	52
Skogen og mannsfravær.....	52
Nye arbeidsplasser, nye muligheter.....	52
«Det er vel ingen bygder i Gudbrandsdalen, bortsett fra Ø. Gausdal, som har hatt så mange panneysterier som Skjåk»	52
Seterysteriene- en lokal løsning	53
Hvilke konsekvenser fikk ysteriene for kvinnenes arbeid?.....	54
Husholdsanalyse	55
Stor typegård	56
Nigard Skjåk, et eksempel.....	58
Liten typegårde.....	59
Mork Ytre, et eksempel	60
Oppsummering og sammenlikning	60
Kapittel VII Avslutning	62
Tabelloversikt	64
Bildeoversikt	64
Bibliografi	65
Kilder	65
Trykte kilder	65
Litteratur	66
Nettressurser	68

Kapittel I

Innledning

Denne oppgaven skal handle om bruken av natur og ressursene som finnes der, i vid forstand, i ei fjellbygd, Skjåk. Jeg skal skrive om hvordan ytre hendelser fikk lokale utslag, og hvordan det lokale utgangspunktet formet konsekvensene.

Mitt hovedtema er bruken av naturressurser og forholdet mellom menneske og natur. Jeg vil undersøke hvordan skjåkværene benyttet sine naturgitte ressurser i en endret verden. I fjellbygder som Skjåk er det mer utmark enn innmark, og bratte lier og høye fjell gjør korndyrking utfordrende. Samtidig er det mye skog, og store områder som egner seg som beite.

Gjennom seterdrift og senere meieri, kunne skjåkværene utnytte ellers tungdrevet mark. Kua og geitene omvandlet det skrinne fjellandskapet til mat og til en inntektskilde. Jeg vil derfor se på seterdriften som en brikke i en større markedstilpasning, som en del av et økonomisk system. Kyrne, og arbeidet med dem, var ansett som kvinnenenes domene. Det er dermed relevant å undersøke hvordan vridningen mot en spesialisering på feavl, og en teknologisk utvikling, påvirker dem og deres arbeid. Dette skal jeg undersøke gjennom husholdsanalyse, der jeg sammenlikner store og små gårder.

Problemstilling og delspørsmål

Mitt prosjekts overordnede problemstilling er

Hvordan utnyttet man naturressursene i Skjåk mellom 1865 og 1920? Hvordan formet de naturgitte forutsetningene tilpasningen til en endret verden? Hvordan var kvinnenenes rolle i dette?

For å svare på denne problemstillingen, har jeg satt opp en del spørsmål som jeg vil besvare, og som jeg kommer tilbake til gjennom hele oppgaven. Et viktig utgangspunkt er å undersøke hvilke ressurser som var i bruk i Skjåk, til hva, og på hvilke måter. Jeg vil også diskutere hvilke endringer vi kan se fra 1865 til 1920, hvorfor, og hvilke aktører som var en del av dette. Jeg vil i tillegg undersøke på hvilken måte naturbruken var en del av en markedstilpasning. For å undersøke kvinnenenes rolle i utnyttelsen av naturressursene, vil jeg analysere arbeidsdelingen innad i husholdene.

Hvorfor er dette interessant?

Denne oppgaven har en lokalhistorisk innretning, der jeg skal undersøke hvordan det lokale formet reaksjonen på det globale og regionale, og der kjønnsperspektivet blir særlig vektlagt. Skjåk er en bygd med sterk lokalhistorisk tradisjon, så det finnes mye litteratur om bygdas historie. Også endringene i landbruket på 1800-tallet er undersøkt av mange, og hamskiftedebatten er stadig pågående.

Likevel mener jeg at jeg ved å utforske kjønnsperspektivet, og tilføre ny teori, har funnet fram til noe nytt og faglig interessant i diskusjonen om natur, kjønn og hamskiftet.

Dessuten mener jeg at min metodiske tilnærming, der jeg undersøker hvordan naturbruk og kvinnearbeid varierte med størrelsen på gården, gir ny innsikt og nye perspektiver på bruken av natur i Skjåk. Jeg mener at min undersøkelse både er interessant som lokalhistorie for de som kjenner Skjåk, men også som en del av litteraturen om bruk av naturen og om lokale reaksjoner på ytre hendelser.

På grunn av kildematerialet er også perioden fra 1900 til 1920 mindre undersøkt enn årene fra 1920-1930. Dette hullet vil jeg forsøke å fylle i. Denne perioden, før oppgangen

i mellomkrigstiden, er svært spennende i Skjåk og er en interessant mellomfase for seterbruket.

Med min komparative analyse av store og små gårder, håper jeg også å gi ny innsikt i hvordan skjåkværene brukte naturen rundt seg, avhengig av størrelsen på gården, og hvordan dette også påvirket kvinnenenes arbeid innad i husholdene.

Og temaet er, slik jeg ser det, stadig aktuelt. Hvordan vi bruker naturressursene, og hvordan vi responderer på endringer, er temaer som stadig er oppe til diskusjon, og er et grunnleggende konflikttema i Norge. I Skjåk handlet debatten på 1800-tallet om retten til å høste av ressursene, og hvem som skulle tjene penger på naturen. I vår tid er det andre tema som er oppe til diskusjon, for eksempel konflikten mellom hytteeiere og beitedyr i utmarka. Kanskje kan dypere innsikt i hvor viktig naturen, og bruken av den, har vært, gjøre det lettere å ha forståelse for hverandre, selv om mange i dag lever langt fra landbruket.

Avgrensning i tid og sted

Oppgaven undersøker årene 1865-1920. Perioden fra 1850 og fram mot århundreskiftet har ofte blitt beskrevet som en endringsperiode i norsk landbruk. Den er derfor et godt utgangspunkt for å undersøke bruken av naturressursene og kvinnenenes rolle i dette, i en jordbrukskommune som Skjåk, og for å undersøke hvilke endringer som faktisk fant sted. At akkurat 1865 til 1920 er valgt, skyldes at det i 1865 og 1920 var folketellinger, som er et utgangspunkt for oppgaven. Jeg har delt perioden i tre: 1865-1875, 1875-1900 og 1900-1920, for å fram brudd og kontinuitet.

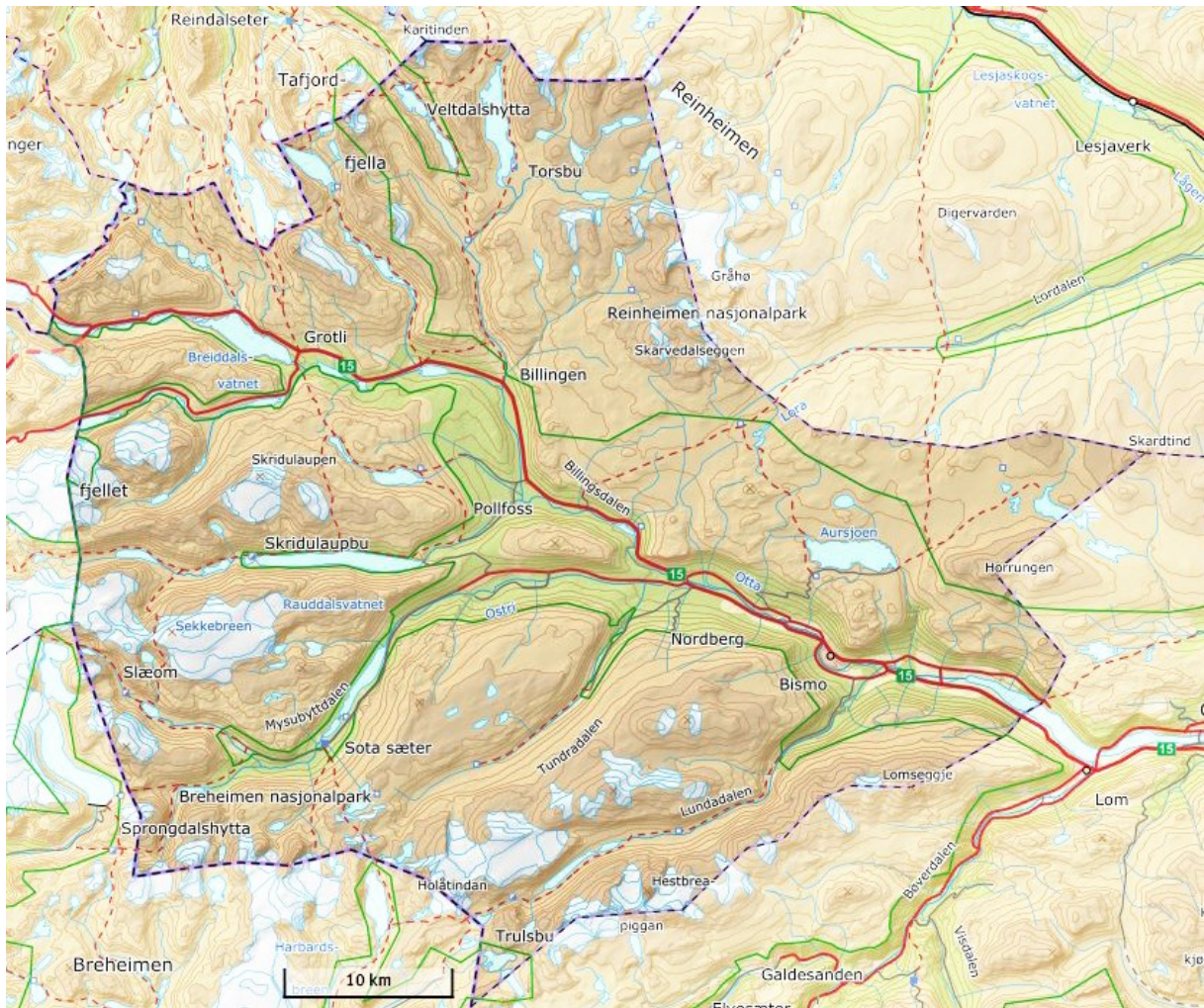
Geografisk er oppgaven begrenset av nåværende kommunegrense. Skjåk kommune ligger nordvest i Gudbrandsdalen, i tidligere Oppland, nå Innlandet, fylke, og er en typisk fjellbygd. Kommunen ligger nært Vestlandet. Skjåk kommune ble opprettet i 1866, og besto av Skjåk og Nordberg sogn.¹ Jeg vil i denne oppgaven bruke Skjåk om det området som i dag er Skjåk kommune, og som har samme omfang som i 1866. Kommunen har et areal på 2 076 km. 95 % av arealet i kommunen er bygdeallmenning. Mesteparten av arealet i allmenningen er fjell og vidde, men det er også omtrent 6 % skog.² Det er altså svært mye utmark i kommunen.

Deler av kommunen ligger i regnskygge og har derfor et uvanlig tørt klima. Regnskyggen skyldes at det er høye fjell i nord, vest og sør som stopper nedbøren før den kommer til Skjåk. Nedbør fra øst er mindre vanlig. Selv om det er svært tørt – det nærmer seg definisjonen på ørken - gjør de lave temperaturene at vannet ikke fordampes like raskt som i vanlige ørkener. Dermed er det mulig å drive jordbruk der.³ Mye regn faller i fjellområdene, som derfor er mindre tørre. Tilsig fra bekker og elver lengre opp i fjellet gjør også at jordbruksområdene som ligger i dalbunnen er mindre tørre enn nedbøren skulle tilsi.

¹Trond Olav Svendsen, «Skjåk» i Store Norske Leksikon, u. å. <https://snl.no/Skj%C3%A5k> sist besøkt 20.03.2020

² «Om oss» u. å, <https://www.skjak-almenning.no/om-oss> sist besøkt 30.03.2020

³ Trond Olav Svendsen, «Skjåk» i Store Norske Leksikon, u. å. <https://snl.no/Skj%C3%A5k> sist besøkt 20.03.2020



i Kart over kommunen. Kart fra Kartverket, Lisens: NLOD (Norsk lisens for offentlige data)

Jeg har valgt Skjåk av flere grunner. Deler av familien min er derfra, og jeg har dermed et visst kjennskap til, og ikke minst stor fascinasjon for, kommunen. Dessuten gjør både kildematerialet og de naturgitte forutsetningene i Skjåk at dette er en interessant bygd å undersøke. At store deler av naturen i Skjåk er eid av innbyggerne selv, gjennom en bygdeallmenning, er også et interessant premiss. Ved å bruke én kommune som undersøkelsesenheter er det mulig å gå i dybden, og den valgte tidsperioden gir mulighet til å undersøke både brudd og kontinuitet.

Jeg har brukt moderne stavemåte på gårds- og stedsnavn. Jeg omtaler også Skjåk Ålmenning, som den blir kalt, som Skjåk Allmenning, ettersom denne oppgaven er skrevet på bokmål.

Teori og metode

Begreper

Jeg vil her definere noen utvalgte begreper som er relevante for oppgaven. *Naturressurs* vil jeg i denne oppgaven bruke om alle typer ressurser vi finner i naturen. Dette gjelder jord, vann, snø og luft, men også alt det som finnes i jorda og i vannet, som beite, tømmer, bær og fisk. Jeg bruker altså begrepet nokså vidt.

En del av analysen jeg har utført har husholdet som utgangspunkt. Jeg vil i denne oppgaven bruke *hushold* om en gruppe mennesker som bor sammen, og som i

varierende gard lever i konsumpsjons- og produksjonsfellesskap.⁴ Husholdningen trenger ikke bare bestå av en kjernefamilie, men kan også inneholde for eksempel tjenestefolk.

De sentripetale husholdene trekker til seg arbeidskraft. Husholdningsproduksjonen er en viktig del av husholdsøkonomien, noe som gir grunnlag for kontinuitet av husholdsmedlemmer. Denne typen hushold var avhengige av en viss mengde arbeidskraft for å fungere, og var dermed avhengige av at husholdet også inkluderte medlemmer utenfor familien. Dette kan vi også kalle en innover-rettet husholdning, der selve gården var fokus for aktivitetene til alle familiemedlemmer, og eventuelle tjenestefolk i tillegg. Hvor mye arbeidskraft de trakk til seg, var avhengig av tilgangen på arbeidskraft i husholdet.⁵ En familie med flere voksne sønner hadde andre behov for innleid arbeidskraft enn et hushold med bare døtre, for eksempel.

Sentrifugale hushold sender fra seg arbeidskraft. Husholdsproduksjonen spiller en mindre rolle for økonomien. Husholdet består som regel bare av familiemedlemmer. I en slik husholdning er det typisk at gården har for lite jord til at man kan klare seg på bare selvberging. Da var det nødvendig at noen i husholdet hadde arbeid utenfor gården.⁶

Teori

Denne oppgaven baserer seg på teori om naturbruk, kvinners arbeid og hamskiftet i norsk landbruk. Litteraturen jeg har brukt presenteres nærmere i kapitlet om teori og litteratur, sammen med definisjon av flere begreper.

Metode og kilder

I denne oppgaven har jeg brukt en kombinasjon av kvalitativ og kvantitativ metode. Jeg har både analysert tekst, og satt opp en form for husholdsanalyse, der jeg analyserer store og små gårders struktur, og deres bruk av naturressurser. Denne analysen er basert på en rekke kilder, blant annet folketellinger, jordbrukstillinger, nedskrevet minnemateriale, og matrikkelen fra 1904.

Oppbygging av oppgaven

Oppgaven er oppbygd på følgende måte: Det første kapitlet legger frem prosjektets problemstilling og avgrensning, samt hvordan jeg vil angripe problemstillingen. Det viser hvorfor mitt prosjekt kan bidra med ny kunnskap og gir et kort innblikk i kildegrunnet og litteraturen som ligger til grunn for forskningen jeg har utført.

I kapittel II og III vil jeg presentere teori og litteratur som er brukt gjennom oppgaven, før jeg redegjør grundigere for min metodebruk. Deretter følger tre empirikapitler. Det første, kapittel IV, presenterer utgangspunktet, Skjåk slik det var rundt 1865. Så kommer et kapittel om endringene vi kan se fra omkring 1870 til 1900. Her vil jeg presentere både ytre endringer, i form av utvandring og endring i matpriser, men også hvem som arbeidet for utvikling og nyvinninger i det norske landbruket. Jeg vil bruke en kvinne fra Skjåk, Embjørg Kvåle, som et eksempel på nye muligheter, næringsveier og ny ressursbruk. Deretter vil jeg i kapittel VI presentere bygda på nytt, slik den framsto rundt 1920, og undersøke hvilke konsekvenser endringene fikk, både på bruken av naturen og for kvinnenens arbeid. Til slutt vil jeg oppsummere mine funn, samt

⁴ Anna Jorunn Avdem, Gjort kva gjerast skulle: Om arbeid og levekår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930. Oslo: Universitetsforlaget, 1984: 36

⁵ Avdem 1984: 104

konkludere og svare på problemstillingen og delspørsmålene jeg presenterte i innledningen.

Kapittel II Forskningsbakgrunn

Begreper

Jeg vil her definere noen flere begreper som er relevante for oppgaven. *Gård* vil i denne oppgaven bety et bruk, en selvstendig driftsenhet der brukeren og dennes familie bor fast. Gården er særskilt skyldsatt. Avdem tar, i sin analyse av Lesja, utgangspunkt i matrikkelskylden, og at gårder med mellom 0 og 1 skyldmark ofte er sentrifugale, mens de med høyere skyldsetting som regel er sentripetale.⁷

Husmannsplasser vil omtales som *plass*. *Seter* er definert som området og husene som gården har bruksrett til, og der de lar dyra gå på beite, som regel om sommeren, hvor de melker dem, og bearbeider melka. Begrepene *meieri* og *ysteri* blir brukt om hverandre i oppgaven, slik det også blir gjort i kildene. Begge deler innebærer en form for felles foredling av melk til ost eller liknende for salg, i et eget lokale.

Selvforsyning og *salgssystem* er også to begreper jeg vil bruke for å karakterisere ulike hushold. Det førstnevnte innebærer at produksjonen har som mål å dekke eget forbruk, men betyr ikke at den nødvendigvis gjorde det. Det andre innebærer at produksjonen har som mål å produsere for salg. Dette utelukker imidlertid ikke produksjon for eget bruk.⁸

Det siste begrepet, som krever en litt lengre diskusjon, er *Det store hamskiftet*, et begrep som ofte brukes om endringer i landbruket fra midten av 1800-tallet. Begrepet er en slags samlepakke for teknologisk nyvinning, markedstilpasning og en generell utvikling. Dette begrepet er ikke spesielt presist, av flere årsaker. Det er for eksempel slik at teknologiske nyvinninger kom på ulike tidspunkter til ulike områder i Norge. Det er heller ikke slik at det var en generell utvikling på alle områder, svært mye var likt for mange i Norge i både 1850 og 1900. Likevel er hamskiftet et innarbeidet begrep for å beskrive perioden jeg undersøker, så jeg vil bruke det, og heller diskutere hvilke endringer vi ser i Skjåk i løpet av hamskiftet, og for hvem.

Teori og litteratur- Skjåk, kyr og kvinner i litteraturen

Nedenfor følger en kort gjennomgang av utvalgt litteratur jeg har benyttet meg av, og som har vært viktig for min forståelse av fagfeltet. Jeg har delt opp litteraturen i tre kategorier: litteratur om Skjåk, litteratur om kvinner, husholdsanalyse og arbeid, og litteratur om naturressurser og bruken av disse. Jeg baserer meg ikke på én, utvalgt teori, men har et bredt utvalg, ettersom jeg undersøker bredt. Gjennom oppgaven veksler jeg mellom empirisk og teoretisk arbeid.

Skjåk

Mye er skrevet om Skjåk, og mye er også skrevet om hamskiftet som periode i norsk historie. Jeg vil nå presentere litteraturen som har vært viktigst for denne oppgaven. *Skjåk bygdebok*, skrevet av Hans Hosar, er mye brukt i denne oppgaven- særlig bind 3 og 4 som dekker min periode. Dette er en grundig, reflektert og utadvendt bygdebok, som har brukt et bredt kildemateriale for å gi et bredt bilde av bygda. Fra Hosar har jeg hentet både konkrete opplysninger, og mer generelle betraktninger om organisering, holdninger og utvikling. Ettersom jeg ikke er veldig lokalkjent i bygda, har bygdebøkene vært veldig viktige som utgangspunkt for min undersøkelse. Også Hans Jacob Eides magisteroppgave i geografi fra Universitetet i Oslo 1956, *Ottadalen, befolkning, næringsliv og samferdsel*, har gitt oversikt over geografien i Skjåk, samt innsikt i veinett

⁷ Avdem 1984: 87

⁸ Israelsson 2005: 17

og transport, som har vært særlig viktig for kapittel VI. Eides oppgave har også vært brukt som kilde av flere av de andre forfatterne jeg har benyttet meg av.

Også boka *Banken som bygdeutviklar -Lom og Skjåk sparebank 125 år*, skrevet av historiker og økonom Håvard Teigen, har med sitt grundige blikk på næringsliv og lønns- og prisutvikling gitt nyttig innsikt i en bygd i endring. Teigen er opptatt av å undersøke hvordan tilgangen til kapital formet næringsutviklingen, men også av å vise fram mangfoldet. Han har brukt et bredt kildemateriale for å diskutere primærnæringer, butikkdrift og håndverksbedrifter, men også for å vise fram den økonomiske tilstanden. Teigen er også opptatt av å diskutere Allmenningens og skogens rolle i dette, og ser på Allmenningsstyret som et eget maktsentrum ved siden av kommunestyret.

Teigens hovedoppgave i historie fra 1976 ved Universitetet i Bergen *Økonomisk utvikling i Nord-Gudbrandsdalen og på Toten ca. 1870-1910*, har også vært viktig for å få en forståelse av den økonomiske utviklingen og av lønns- og prisutvikling i Skjåk.

Mathias Bruheims bok *Skjåk ålmenning 1798-1948* fra 1969 har vært nyttig for å forstå Allmenningens rolle og økonomiske viktighet i bygda. Bruheim går gjennom en del av ressursbruken som har funnet sted i Allmenningen. Særlig har han undersøkt skogdrift, sagbruk, og brenning av tjære og kull. Denne boka er også min viktigste kilde til reguleringene i Allmenningen. Bruheim har brukt møtereferater for å formidle reguleringer, brudd på reglene, og hva styret diskuterte. Han går kronologisk gjennom utviklingen av en mer aktiv administrasjon av Allmenningen. Bruheim var selv aktiv i småbrukerbevegelsen, og kom fra en liten gård. Han var svært aktiv i lokalpolitikken, på forskjellige måter.⁹ Hans bok om Allmenningen forteller en suksesshistorie, og inneholder mange detaljer og sitater jeg har benyttet meg av. I 1998 kom det en ny bok om Allmenningen, i forbindelse med 200-årsjubileet. Jeg har likevel benyttet meg av Bruheims bok, da denne beskriver min periode grundigst. Bruheim levde i en tid der ressursene i utmarka var en selvsagt del av hverdagen, noe hans bok bærer preg av. Disse får mindre plass i den nyere boka om Allmenningen.

Stein Grjotheims hovedoppgave i historie ved Universitetet i Trondheim, *Setra og bygda 1850-1940, omlegginga av seterbruket i Skjåk sett i ljøs av utviklinga i bygda* fra 1978, har også vært en viktig kilde. Grjotheim bruker muntlige og skriftlige kilder for å blant annet sette opp en oversikt over hvilke gårder som hadde setre hvor, og lage kart over seterlagenes plassering, noe som var svært nyttig for meg i min analyse. Han undersøker også hvordan seterdrift og meieridrift ble påvirket av hendelser ellers i bygda. Grjotheim har derimot ikke diskutert kvinneperspektivet ved denne omleggingen i særlig grad. I tillegg til disse fire forfatterne, som jeg har brukt mest, har jeg brukt en hel del annen lokalhistorisk litteratur, som finnes i litteraturlista.

Kvinner, hushold og arbeidsdeling

Når det gjelder kvinner, hushold og arbeidsdeling er det i hovedsak fire forfattere som er grunnlaget for denne oppgaven. Tre av dem er norske: Liv Emma Thorsens bok *Det fleksible kjønn, mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinner 1920-1985* fra 1993. Anna Jorunn Avdems avhandling *Gjort kva gjerast skulle, om arbeid og levekår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930* fra 1984. Brit Berggreens avhandling *Idealmonstre og realmønstre: kryssing av kjønnsrollegrensar i norsk bondekultur ca. 1850-1920* fra 1990. Den siste, Lena Sommestad, er svensk. Hennes artikkel *Gendering Work, Interpreting*

⁹ Hosar 2016: 230, 340, 444

Gender: The Masculinization of Dairy Work in Sweden, 1850-1950 oppleves likevel som relevant også for norske forhold.

Thorsen har intervjuet tre generasjoner kvinner, født fra 1910 og utover. Hennes bok beskriver dermed en senere periode enn min oppgave. Et viktig poeng hos Thorsen er at kvinnene gjør alt arbeidet inne, og at de i tillegg kan utføre arbeidet ute. De er, som tittelen sier, det fleksible kjønn. Derimot trengs en kvinne for å få utført alt arbeidet inne. Hvis den kvinnelige hovedpersonen av en eller annen grunn forsvinner, må en annen, for eksempel en søster eller datter, ta over. Den eldste generasjonen Thorsen intervjuer, levde i en hverdag som kan minne om den i Skjåk etter 1870, uten elektrisitet eller særlig andre teknologiske nyvinninger i hjemmet. Deres tanker og holdninger til naturbruk og arbeid, og Thorsens teori, er derfor relevante for denne oppgaven.

Thorsen teoretiserer rundt kvinnens rolle i husholdet i bondesamfunnet, og hvordan kvinnens arbeid er nødvendig for en fungerende husholdning. Til min analyse tar jeg med meg diskusjonen rundt den fleksible kvinnerollen, og at innarbeidet så konstant er kvinnearbeid, mens kvinnene ses på som deltakere i utearbeidet. Dessuten peker hun på sterke trekk av kontinuitet gjennom alle tre generasjonene, noe som er relevant for min analyse av endringer.

Avdem har også intervjuet kvinner, og skriver om 1910-1930. Hennes avhandling handler om Lyftingsmo krets i Lesja, og er en nærstudie av husholdningen og kvinnenes arbeid der. Avdem påpeker, slik som Thorsen, også behovet for begge kjønns arbeid for at en gård skal fungere. I avhandlingen peker hun på at et hushold har en funksjonell side, det innebærer ikke bare at de bor sammen. Det er også et arbeidsfellesskap. For Avdem er det et poeng å skille mellom små gårder, med en sentripetal struktur, og store gårder som var mer sentrifugale. Dette hadde konsekvenser for husholdningene, og arbeidet der. Avdem mener at hamskiftet ikke fikk særlig store konsekvenser for kvinnene på Lesja, og at deres hverdag på mange måter var mer preget av kontinuitet enn brudd. Viktige begreper jeg vil ha med meg fra Avdems forskning er *sentrifugale* og *sentripetale* hushold, samt det *funksjonelle* husholdningsbegrepet. Lesja er nabokommune til Skjåk, og er også en fjellbygd med stort dyrehold, sen tilgang til jernbane og intensiv setring. Avdems analyser kan derfor anvendes på Skjåk, særlig i den siste perioden jeg undersøker.

Brit Berggreen har undersøkt arbeidsdelingen innad i husholdene 1850-1920, men med et annet utgangspunkt enn Avdem og Thorsen: hun har brukt svarene på spørrelistene fra Norges Etnografiske Gransking til å se hvilket kjønn som gjorde hvilket arbeid. Berggreen undersøker spesielt vedhogging og melking – en typisk mannlig og en typisk kvinnelig oppgave. Hennes undersøkelser viser at kvinnene er fleksible. Finnes det ingen mann som kan hugge ved, gjør de det selv. Begrepet *mannsfravær* har jeg hentet herfra, og dette har vært særlig relevant i min undersøkelse av husholdene i Skjåk. Berggreen har også undersøkt hvordan hamskiftet påvirket kvinnene, og mener å se tendenser til en myndighetsforskyvning fra kvinner til menn. Dette er interessant, og er en diskusjon jeg kommer tilbake til i kapittel VI.

Lena Sommestad, og hennes artikkel «Gendering Work, Interpreting Gender: The Masculinization of Dairy Work in Sweden, 1850-1950» fra 1994 utforsker prosessene rundt endringer i holdningen til kvinnelig arbeid. Hun har undersøkt hvordan melkeforedling i Sverige gikk fra å være en kvinnelig kodet arbeidsoppgave, til å bli mannlig. Hun beskriver at melkeforedlingen, akkurat som i Norge, var ansett som feminin på midten av 1800-tallet. Kyrne og melka var koblet til kvinner og fruktbarhet

over hele Skandinavia. Sommestad peker på at dette kanskje henger sammen med at så mye var tilfeldig i den før-industrielle melkeproduksjonen. Før man visste hva bakteriekulturer og pasteurisering betydde for resultatet, hadde det mytiske og feminine større plass i foredlingen. Når det etter hvert ble mer mekanisk foredling, ble det også flere menn som arbeidet med melkeforedlingen, og til slutt blir det en mannsarbeidsplass. Det var altså menn som introduserte de nye maskinene, og menn som brukte dem. Melka gikk fra å være en mystisk substans til en råvare i industrien, og overtroen ble etter hvert borte, sier Sommestad. Denne overgangen, der melkeforedling blir arbeid for menn, er interessant for min oppgave, og et tema jeg kommer nærmere inn på i kapittel VI.

Naturen og ressursene der

Lars Reintons trebindsverk om seterbruket i Norge, basert på spørrelister fra 1930-tallet sammenstilt med andre kilder, har vært en viktig kilde til opplysninger om ikke bare seterdriften i Norge, men alle former for naturbruk i det gamle høstingsjordbruket. Han har en rekke eksempler fra Skjåk. Reinton samlet mesteparten av informasjonen på 1930-tallet, da det fortsatt var mange som visste hvordan det hadde blitt drevet lengre tilbake i tid, og det fortsatt var mange setre i drift. Bøkene får tydelig fram de mange lokale variantene i Norge, og viser fram hvor mangfoldig naturbruken har vært. Også konfliktene om naturressursene, mellom beite og hogst for eksempel, får plass. Hans bøker er utgangspunktet for nesten all forskning på seterbruk i Norge, og har dermed vært et viktig utgangspunkt for meg.

Når det gjelder naturressurser og bygdeallmenninger har boka *Natur, rett, historie*, med Kirsti Strøm Bull som redaktør vært viktig. Særlig kapittelet «Bygdeallmenningenes rettshistorie og dens møte med fremtidens landbruk» ga innsikt i hvordan allmenningen og dens ressurser har vært administrert. Også kapitlene om skogbruk og bærekraftig naturbruk har vært interessante for min oppgave.

Også boka *Fjellets kulturlandskap: Arealbruk og landskap gjennom flere tusen år* av Gunnar Austrheim, Kari Hjelle, Per Sjøgren, Kathrine Stene og Aud M. Tretvik har gitt innsikt og oversikt over ressursene som finnes i fjellet, og om hvordan menneskelig bruk har formet landskapet der. Særlig kapitlene om perioden før 1850 har gitt bakgrunn og et bredt bilde av hvilke ressurser som kunne være i bruk. Denne boka undersøker ikke Skjåk spesifikt. Derimot ser jeg at mye av det de beskriver fra andre steder, stemmer overens med opplysningene fra Skjåk jeg har fra andre steder. Etersom så mye av Skjåk kommune består av fjell, har det vært nyttig å lese mer om hvordan fjellandskapet har vært brukt historisk.

Carin Israelsson har skrevet sin doktoravhandling i agrarhistorie, *Kor och människor, nötkreaturskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850-1914*, om nettopp kyr og mennesker i Sverige. Hun har som utgangspunkt at man i Sverige i denne perioden fikk to ulike systemer innenfor husdyrholdet. Det ene er et selvforsyningssystem, der de har to eller færre kyr, og det andre er et system med produksjon for salg. De som produserer for salg er større enheter, med mange kyr. Det er flere forskjeller mellom disse systemene, blant annet hvordan dyrene ble fôret. Israelsson undersøker også nøye hvor mange kyr hver enhet har, hvordan det varierer geografisk og sosialt, hvordan fjøs så ut, hvordan melkingen foregikk, og hvilke typer fôr som ble brukt.

Boken gir en detaljert oversikt over det hun legger fram som to parallelle måter å drive melkeproduksjon på. Selv om det er Sverige hun beskriver, er det likevel mulig å

argumentere for at hennes teorier kan anvendes på Norge, om enn i en senere periode. Både dyrestellet, foringen, og den teknologiske utviklingen minner om det vi ser i Norge. Hennes teori om hvem som driver for salg, og hvem som produserer til eget bruk, er svært relevant for denne oppgaven. Israelsson diskuterer også bruken av naturressurser, og legger fram en teori om at bruken av marginale naturressurser, som løv til fôr, kan være rasjonelt i enkelte tilfeller. Hun undersøker også hvilke naturressurser som var i bruk. Denne boka gir altså innsikt i hvordan endring i husdyrhold kunne endre naturbruken. Sett sammen med Reintons oversikt over norske forhold, og norsk bruk av naturen, er dette spennende lesning.

Jeg har altså satt teoretisk litteratur, som har undersøkt andre områder enn Skjåk, sammen med lokalhistorisk litteratur. Slik vil jeg anvende litteraturen og teori til å undersøke nye aspekter ved naturbruk og kvinners rolle i dette.

Kapittel III Metode og kilder

Formålet med undersøkelsen jeg har gjort av primærkildene er å avdekke bruken av naturressurser, den lokale tilpasningen i Skjåk, og kvinnenes arbeidsliv. Jeg har også brukt dem til å analysere utviklingen over tid.

Jeg fikk besøkt to arkiv, Opplandsarkivet i Skjåk og Norsk Folkeminnesamling på Blindern, tidlig i prosessen. Jeg var også på Statsarkivet på Hamar, der jeg fikk tilgang til lensmennenes rapportering fra Skjåk, i fylkesmannens arkiv. I løpet av prosessen var jeg i kontakt med Selskapet for Norges Vel, i et forsøk på å få tak i rapporter fra Skjåk. Dessverre er dette materialet gått tapt, og vi må nøye oss med bøkene som er skrevet på grunnlag av dette. Helst ville jeg ha besøkt Norsk Etnografisk Gransking i Oslo, og vært mer i Skjåk for å utforske Allmenningens arkivmateriale, men reiserestriksjoner på grunn av koronapandemien gjorde dette vanskelig. Koronapandemien ble en utfordring i oppgaveskrivingen på flere måter, men først og fremst fordi arkivbesøk ikke var mulig i like stor grad som jeg skulle ønsket. Bibliotek og lesesaler har også vært stengt i perioder. Jeg har dermed måttet basere meg mer på kilder som er digitalt tilgjengelige enn jeg skulle ha ønsket.

Husholdsanalyse

Som supplement til den tekstbaserte analysen, som undersøker hele kommunen under ett, har jeg satt opp en form for husholdsanalyse for å undersøke bruk av naturressursene, og kvinners arbeid. Inspirasjonen til denne typen analyse kommer fra både Avdem, Israelsson og Berggreen, men jeg har tilpasset den til lokale forhold. I analysen har jeg satt opp typegårder, store og små, slik de kan ha sett ut i 1865 og 1920. Årsaken til at det ikke er typegårder fra den mellomste perioden, er at folketellingen med jordbrukstelling var i 1875, og jeg anser at det ble et for kort intervall fra 1865 til 1875. De fleste endringene jeg er interessert i å undersøke kom dessuten etter 1880. I tillegg til å sette opp typegårder, viser jeg fram noen eksempelgårder.

Formålet ved denne analysen er å undersøke naturbruken i Skjåk i to perioder, rundt 1865 og rundt 1920, og se hvordan dette også påvirket kvinnenes hverdag. Ved å sette opp så tydelige eksempler mener jeg å få vist fram hvordan skjåkværene brukte naturen, og hvordan det varierte innad i bygda og over tid. Dette blir dermed et supplement til resten av teksten, som i større grad undersøker hvorfor.

Utfordringene ved en slik liten undersøkelse er flere. Den største er, slik jeg ser det, forenklingen. Ved å bare sette opp to typer, stor og liten, som skal være representanter for en stor gruppe, forsvinner mye av mangfoldet i levevei og ressursbruk. Samtidig gjør denne forenklingen at jeg får frem forskjellene og likhetene på en tydelig måte. Å velge ut hvilke gårder som skal være eksempler, har også vært en utfordring på flere måter. Tilgangen på kildemateriale har variert, noe jeg kommer nærmere tilbake til. Dessuten er jeg ikke veldig godt kjent i bygda. Dermed lener jeg meg på bygdeboka når jeg skal vurdere eksempelgårdene, og kan slik ha reproduisert andres tanker om strukturer i bygda.

Jeg vil nå gjøre rede for hvordan jeg har utført husholdsanalysen, og hvilket kildemateriale den bygger på. Undersøkelsen av gårdene tar utgangspunkt i at husholdet var det primære konsumpsjons- og produksjonsfellesskapet.¹⁰ I typegårdene har jeg forsøkt å få frem det typiske og gjennomsnittlige, både med tanke på antall dyr, avling, arbeidsdeling og naturbruk. Ved å sette opp type-hushold ønsker jeg å vise fram det

¹⁰ Avdem 1984: 36

generelle, og få fram forskjellene som varierer ut fra størrelsen på gården Deretter har jeg valgt ut noen eksempelgårder, for å underbygge det typiske, og vise hvordan gårdene i praksis kunne se ut. Ved å gjøre dette to ganger, håper jeg å få vist fram både kontinuitet og brudd i bruken av naturressursene, og hvordan dette påvirket kvinnenes arbeid. Jeg har tatt utgangspunkt i de skyldsatte brukene.

Eksempelgårdene er valgt ut fra utsæd og mengde dyr i 1865, og antall mål dyrket mark i 1920, fordi det er disse opplysningene som er tilgjengelige. Deretter har jeg komplettert informasjonen om gården, for 1920, med opplysninger fra folketellinger og for begge med ulik sekundærlitteratur. Det er et visst element av tilfeldighet i valget av eksempelgårder, men jeg undersøkte så mange ulike som mulig før jeg valgte, for å gi et riktig bilde.

I 1865 har jeg valgt Steinsgard som eksempel på stor gård. Stensgård er på ett og vis et unntak blant eksempelgårdene, fordi den er litt mindre enn typegården. Grunnen til at jeg likevel har valgt å presentere denne, er at Embjørg Kvale vokste opp her, og hennes minner er en kilde til bruken av naturen på akkurat denne gården.¹¹

Søre Risheim er eksempelet på en liten gård. Den har litt mer utsæd enn typegården, men jeg mener at den likevel er et relevant eksempel på en gård som er så liten at det ikke er mulig for beboerne å leve av bare gården. Den er også, i og med at den ble utskilt etter befolkningsøkningen, et godt eksempel på hvordan det ble opprettet slike små gårder.

I 1920 har jeg valgt Nigard Skjåk som eksempelet på den store gården. Den oppfylder kriteriene jeg har satt opp, og er lett å følge gjennom folketellingene. Mork Ytre er eksempelet på den lille gården. Den oppfylder også arealkriteriene.

I begge periodene har jeg altså satt opp en stor og en liten gård. For å kunne sette opp typiske store og små gårder har jeg måttet gjøre en vurdering av hva som var store og små gårder i Skjåk i 1865 og 1920. For 1865 var det greit – Hosar har regnet ut utsæd og antall dyr hos de 10 % største og minste gårdene, og jeg har forholdt meg til de tallene.

For 1920 finnes ikke denne typen tall på gårdsnivå, fordi bakgrunns materialet til jordbrukstillingen i 1917 har gått tapt. Derimot finnes matrikkelen fra 1904, og oversiktsverket Norske gardsbruk fra 1953 der antallet dekar dyrket mark er oppgitt. Satt sammen med opplysninger fra Statistisk Sentralbyrås jordbruksrapporter, har jeg kommet fram til at en stor gård i Skjåk har mer enn femti mål dyrket mark, og en liten har mindre enn tretti. Dette stemmer også overens med bygdebokas opplysninger om hva som ble ansett som store og små bruk i Skjåk på starten av 1900-tallet.¹²

For å få en viss anelse om utsæd i 1920, har jeg satt sammen litt ulike opplysninger. Ifølge Kåre Lunden var utsæden ¼ tønne bygg per mål, men kanskje noe mer i fjellbygdene.¹³ Håvard Teigen mener at gjennomsnittlig årlig utsæd av bygg per mål i Nord-Gudbrandsdalen var 0,35 hektoliter i 1901-1905.¹⁴ Dette tilsvarer omtrent ¼ tønne.

¹¹ Dagens skrivemåte av gårdsnavnet er Kvåle. I Embjørgs minner skriver hun Kvale, så jeg bruker denne formen når jeg skriver hennes navn, og Kvåle når jeg skriver om gården.

¹² Hosar 2016: 98

¹³ «Såmengde», sist endret 22.09.2017, <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/S%C3%A5mengde> sist besøkt 05.03.2021

¹⁴ Teigen 1976: 194

Ved hjelp av disse tallene er det mulig å få i alle fall et anslag over utsæd, selv om de færreste dyrket bare bygg.

Det hadde vært lite nydyrking på de allerede etablerte gårdene i Skjåk mellom 1865 og 1917, og de drev jorda ganske likt som før. Avkastningen var derimot litt høyere per mål.¹⁵ Ettersom denne oppgaven først og fremst handler om utmarka, ikke om korndyrking, har jeg rett og slett gått ut fra at utsæden er om lag den samme i 1917 som 1865, og at store gårder i 1917 var omtrent så store som de var i 1865.

Kildemateriale

Folketellingene har jeg brukt mye, både i husholdningsanalysen, men også ellers i oppgaven. Da de ulike folketellingene var utformet på ulikt vis, er det ikke alltid mulig å bruke dem på samme måte. Særlig kvinners ulønnede arbeid er som regel oppgitt som «husarbeide», eller de er «jordbrukerkone».¹⁶ Nyansene i kvinners arbeid forsvinner altså i folketellingene, og de gjenspeiler ikke bondebefolkningens hverdag.¹⁷ Dette gjelder også menns arbeid. Det er hovedsysselsettingen som er oppgitt, ofte jordbruker, slik at mangesystemet som var så vanlig blir mindre tydelig. Folketellingene må dermed settes sammen med andre kilder for å gi et inntrykk av dagliglivet i Skjåk.

Jeg har brukt folketellingene i 1865, 1875, 1891, 1900, 1910 og 1920. Folketellingen for 1920 skulle ha vært tilgjengelig og søkbar i desember 2020, men det ble den ikke. Denne er dermed mindre brukt enn de andre, da jeg kun har brukt den til å finne enkeltopplysninger, ikke til å søke i. Folketellingene i 1865, 1875 og 1900 ba også om jordbruksopplysninger. For folketellingen for 1900 er skjemaene der de oppgir mengder av utsæd og liknende tapt, men svaret på ja-nei-spørsmål om utsæd og husdyr er bevart.

Jordbrukstillinger ble utført av SSB fra 1907 og utover, i tiårsintervaller. Alle gårdene oppga produksjon, antall dyr og liknende. Alle opplysningene per gård for tellingene 1907, 1918 og 1929 har gått tapt i brann, men den trykte statistikken er bevart. Mange opplysninger er oppgitt på heradsnivå, og noe på amtsnivå. Jordbrukstillingene var, i likhet med folketellingene, ikke likt utformet. 1907-tellingen var for eksempel den eneste som spurte om seterdrift, mens den i 1918 var svært opptatt av nydyrking, men ikke spurte om utsæd. Ettersom de ble utført med ti års mellomrom, er det ikke sikkert at de gir et representativt bilde av hele perioden. Tellingen i 1918, rett etter krigen, er et eksempel på dette. Selv om jordbrukstillingene for 1929 og 1939 i utgangspunktet er utenfor min periode, har jeg også brukt disse for å få oversikt.

Jordbrukstillingene ble omformet til trykt statistikk av Statistisk Sentralbyrå, og de skrev også rapporter om funnene. De skrevne rapportene forteller mye om tiden de ble skrevet i, og sin samtids syn på hva som var nytt, rasjonelt, eller ble ansett som viktig, og har dermed også vært en kilde til holdninger og normer i sin samtid. For eksempel spør de om bruken av utmarksslått, og om setring – noe jeg bruker som kilde til at det både var vanlig, og var ansett å kunne være viktig.

Folketellingene og jordbrukstillingene former min oppgaves nedslag i tid: ettersom folketellingene i 1865 og 1875 er nokså like, og svært detaljerte når det gjelder jordbruk, er de utgangspunktet for de to første kapitlene. I kapittel V bruker jeg også folketellingen fra 1891, men der mangler jordbruksopplysningene. Folketellingen for 1885, som hadde

¹⁵ NOS VII 12, *Jordbrukstelling 1918, Annet hefte, arealets anvendelse*: 29

¹⁶ Hege Roll-Hansen, *Arbeid og forsørgelse*, UiO 2012: 118

¹⁷ Roll-Hansen 2012: 191

vært et mer interessant utgangspunkt for kapittel V, enn 1875 og 1891, var bare for byene. Derfor bruker jeg folketellingen fra 1900 i dette kapittelet, for å få fram endringer over tid, samtidig som jeg får brukt jordbruksopplysningene fra 1875. Folketellingen i 1910 danner utgangspunktet for det siste empirikapittelet, sammen med jordbrukstellingene. Jordbrukstellingen i 1917/18 ble det omtrentlige slutt punktet. Som tidligere nevnt var folketellingen fra 1920 ikke søkbar da denne oppgaven ble skrevet, og jeg har derfor brukt folketellingen i 1910 en del i tillegg.

Lensmannsberetningene fra Skjåk er oppbevart på Hamar, og består av utfylte skjemaer og notater. Hvert femte år skulle lensmennene rapportere til amtmannen fra sitt område. Han hentet også opplysninger fra andre personer i heradet. Skjemaene dekker temaer som jordbruk, skogbruk, industri og liknende. Lensmennene kjente sitt område, i mitt tilfelle Lom og Skjåk, godt. Likevel har lensmannsberetningene enkelte utfordringer som kildemateriale. De standardiserte skjemaene gir lite rom for det lokale, og femårshorisonnten gjorde at ikke alle opplysninger kom med. Skjemaene endret også form utover perioden. Beretningene jeg fant, dekket ikke hele perioden jeg undersøker, og er først og fremst brukt som kilde i kapittel IV.

Amtmannsberetninger for hvert amt, var innberetninger til kongen, basert på lensmennenes opplysninger, andre fagpersoners opplysninger, for eksempel amtsingeniører, og etter hvert statistikk fra SSB. Amtmannen samlet opplysninger, og sammenstilte dem til en rapport som skulle beskrive amtens økonomiske tilstand. Selv om beretningene skulle gi et nøytralt bilde av amtet, har også disse kildene noen utfordringer. De er normative, og har et ovenfra og ned-perspektiv. Det var mye fokus på «utvikling» og industrialisering, og lite forståelse for lokale forhold. Dessuten var Kristians Amt et stort og variert amt, og en del av de lokale nyansene forsvant når alt i hele amtet i en femårsperiode skulle oppsummeres. Beretningene ble dessuten kortere utover 1900-tallet. Likevel inneholder de mye informasjon om ressursene i amtet. De skulle beskrive amtens økonomiske tilstand, og dermed er for eksempel omleggingen til fedrift, og arbeidet for bedre fôring grundig diskutert. Amtmannsberetningene er brukt i både kapittel IV, V og VI.

Høyfjellskommisjonen i form av dommer, og særlig vitneføringen fra starten av 1900-tallet, har som kilde til naturbruken i Skjåk vært interessante. Lokale vitnet om hvor og hvordan de hadde utnyttet naturen. Mange av de som vitnet var gamle, og dommene og vitneutsagnene er slik en kilde til naturbruken også på slutten av 1800-tallet. Dette er dessuten en av få kilder der skjåkværene selv kommer til orde og beskriver sin bruk av naturen, selv om deres utsagn her er nedskrevet av andre. Her kommer også bruken av høyfjellet til beite for sau og rein bedre til syne enn i de andre kildene jeg har tilgjengelig.

Folkeminner: Ved norsk folkeminnesamling på Blindern fines det innsamlede folkeminner fra hele Norge. De har bare ett skrevet av en kvinne fra Skjåk - Embjørg Kvale. Jeg bruker først og fremst hennes minner som en kilde til hvordan det var i Skjåk i hennes foreldres tid, da hun legger størst vekt på å beskrive barndommen og familien. Mathias Bruheim har også skrevet ned sine minner, men her var det lite som var relevant for min problemstilling. Ingar Kaldal presenterer i sin bok *Minner som prosesser – i sosial- og kulturhistorie* bruken av minner. Han peker på at minner kan brukes til å skrive historie «nedenfra», og gi andre perspektiver enn for eksempel avisartikler eller bygdebøker. De forteller ikke nødvendigvis hvordan det var, men kan formidle tankesett, normer og

fortellinger om fortiden.¹⁸ De formidler en subjektiv opplevelse, ikke en objektiv sannhet, og det er også slik jeg bruker minner i denne oppgaven.

Andre kilder: For perioden etter 1900 har det vært mer utfordrende å finne informasjon på gårdsnivå. Ettersom bakgrunnsmateriale til jordbrukstillingene i 1891, 1900, 1907, 1918 og 1929 gikk tapt, er det ikke mulig å utføre helt like analyser for 1865 og 1920. Jeg har derfor måttet supplere med opplysninger fra andre kilder, som registrering av bygninger i Skjåk, og boka *Norske gardsbruk*, for å finne eksempelgårder. Særlig har matrikkelen fra 1904 vært viktig for å finne store og små gårder. Jeg har også brukt noen avisartikler for å finne enkeltopplysninger, men har ikke gjort en systematisk avisundersøkelse. På DigitaltMuseum.no finnes det et stort utvalg digitaliserte fotografier fra Skjåk. Disse har jeg også anvendt meg av, som et supplement til de skriftlige kildene.

Jeg har altså brukt en rekke forskjellige kilder, både til husholdsanalysen, men også i resten av oppgaven for å undersøke naturbruk. Der mange av kildene er skrevet ovenfra, og ikke utformet lokalt, er første rekke litteraturen som bidrar med det lokale perspektivet, selv om minnemateriale og bilder også gir en annen vinkel enn beretninger og folketellinger.

Kildekritiske betraktninger

En svakhet ved mine kilder, er at kvinnene, som jo er en viktig del av min oppgave, er mindre synlige. Mesteparten av kildene er skrevet av og om menn. Flere av kildene, for eksempel amtmannsberetningene, er også veldig normative.

En annen svakhet ved kildematerialet er at kildetilgangen varierer i løpet av perioden jeg skal undersøke. Amtmannsberetningene er de eneste kildene som finnes for hele perioden, med jevne intervaller og et ganske fastsatt innhold. Lensmennes femårsberetninger dekker for eksempel bare perioden fra 1881 til 1900. Folketellingene ble også holdt med varierende mellomrom, og var forskjellig utformet. Jordbrukstillingene varierte også, både i form, innhold og tidspunkt. Dette gjør at min husholdsanalyse, med komparative innslag, i mindre grad kan sammenlikne tall og mengder i 1865 og 1920, og heller fokuserer på de store linjene.

Min egen tilknytning til bygda må også nevnes her. Min bestefar er fra Skjåk, og min familie har hytte der. Det er min fars tremenning som driver Sygard Forberg, gården jeg har mitt navn fra, og som også er nevnt i kapittel VI. Flere av mine slektninger dukker opp i løpet av oppgaven. Jeg har altså en personlig tilknytning til Skjåk, som antageligvis har formet min oppfatning. Samtidig har det kanskje også vært en fordel. Jeg kjenner dialekten, og har kontakter som har hjulpet meg med mye underveis.

¹⁸ Ingar Kaldal, *Minner som prosesser: i sosial- og kulturhistorie*, Cappelen Damm Akademisk, 2016: 56

Kapittel IV Kornbygda Skjåk 1865-1875

Innledning

Dette kapittelet skal gjøre rede for bruk av natur, og hvordan det påvirket kvinnenes arbeid, i «gronbygda» (kornbygda) Skjåk mellom 1865 og 1875. Det er spesielt den lokale tilpasningen til de naturgitte forutsetningene som står i fokus. Deretter vil jeg undersøke to typer gårder, små og store, for å se hvordan størrelsen på gården påvirket både hvilke naturressurser de brukte, men også hvordan dette formet kvinnenes liv og hvilken rolle de hadde i bruken av naturen

Et overblikk over bygda

Skjåk Allmenning

I 1798 kjøpte gårdbrukerne i Skjåk hele Allmenningen, som utgjør omtrent 95 % av arealet i kommunen. Alle gårder med matrikulert jord, 197 stykker, var med på å betale kjøpesummen, fordelt etter gårdens matrikkelskyld. Det ble altså en bygdeallmenning, der eierne selv kunne bestemme over ressursene. De som hadde betalt inn mest, eide en større andel av Allmenningen, målt i skinn og huder. Større gårder hadde flest huder, mens mindre gårder kunne ha bare noen få skinn. Denne fordelingen avgjorde også utbetaling av eventuell avkastning fra salg av tømmer, som ble utbetalt per skinn og hud.¹⁹

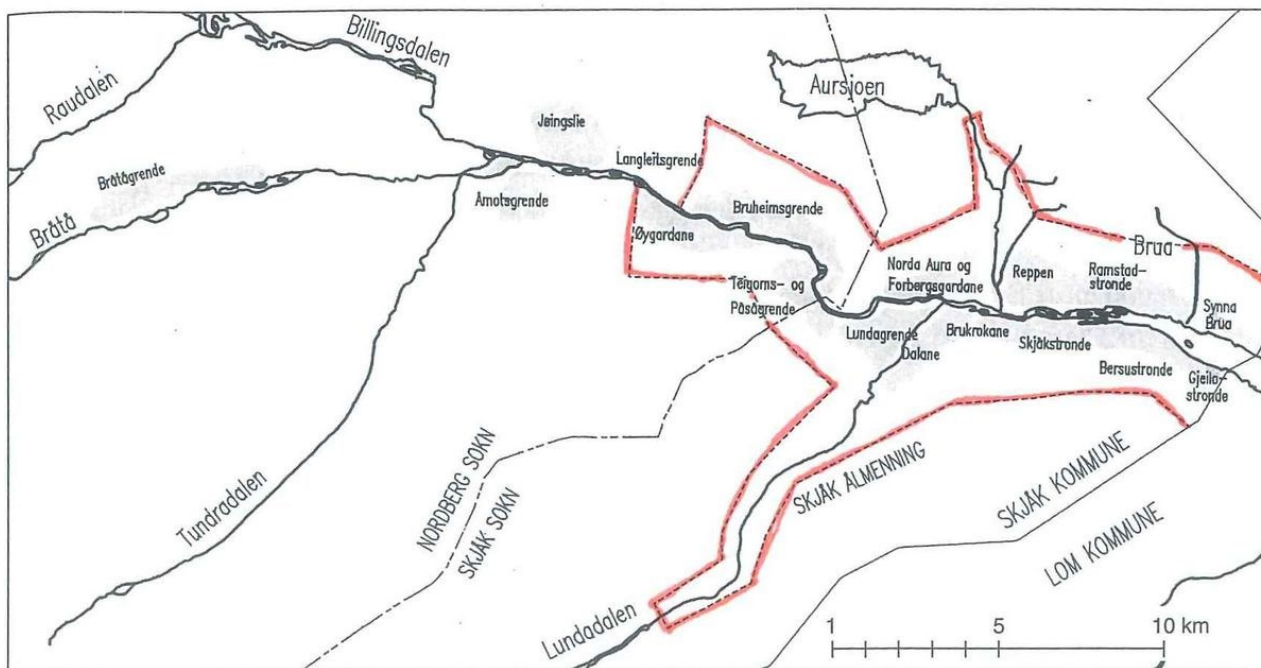
Alle gårder, også de som ikke hadde part i Allmenningen, hadde bruksrett, og kunne derfor høste av ressursene i utmarka.²⁰ Utover 1800-tallet ble det stadig tydeligere begrensinger på og rammer for ressursbruken, både for de med bruksrett og de med eiendomsrett. I og med at Allmenningen eide nesten alt utmarksareal i kommunen, hadde disse reglene mye å si for alle i bygda. Allmenningen og dens styre var dermed en viktig aktør i Skjåk, og dynamikken mellom de eiendomsberettigede og de med bruksrett endret seg i løpet av perioden min oppgave dekker, noe jeg kommer tilbake til i kapittel VI.

Kartet nedenfor viser grendene i Skjåk. Alt areal som er innenfor kommunegrensen, men utenfor den røde linjen, tilhører Allmenningen.²¹ Her ser man tydelig hvor stor Allmenningen er. Det var i Bråtådalen, Billingsdalen og i Nordberg sokn de fleste gårdene som ble ryddet på 1800-tallet lå, mens de fleste av de eldste gårdene ligger innenfor den røde streken, langs Ottaelven.

¹⁹ Teigen 1999: 49

²⁰ For en lengre diskusjon om hva bruksrett innebærer, se Geir Senseth, «Bygdeallmenningenes rettshistorie og dens møte med framtidens landbruk», side 81-94 i Kirsti Strøm Bull (red) *Natur, rett, historie*, Oslo 2010

²¹ Kart hentet fra Lokalhistoriewiki (<https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Fil:Skjaak-greender.jpg>, sist besøkt 22.04.2021), tegnet av Hans Hosar og teknisk kontor i Skjåk kommune.



ii Kart over grendene og Allmenningens områder i Skjåk. Tegnet av Hans Hosar og teknisk kontor i Skjåk kommune

Befolkningsvekst og nyrødning

Mellom folketellingene i 1815 og 1865 hadde folketallet i Skjåk nesten doblet seg, til omtrent 2700 personer.²² De aller fleste arbeidet innenfor primærnæringene, i hovedsak jord- og skogbruk. Mange drev egen gård, men mange hadde også en eller annen form for lønnsarbeid i tillegg. De som var lønnsarbeidere, arbeidet også ofte innenfor primærnæringene, for eksempel som onnehjelp eller i skogen. Kvinner kunne være budeier, jobbe med baking eller liknende, eller være helårsansatt på gårder som tjener. I tillegg fantes det spesialiserte håndverkere, flest menn.

Befolkningsveksten førte til nyrødning. I løpet av 1800-tallet ble det ryddet mellom seksti og sytti nye gårder i Skjåk, de fleste i Bråttdalen, Billingsdalen og i Nordberg, lengre fra det gamle senteret i kommunen. Mange av dem lå i skogen, på Allmenningens områder.²³ Se kart ovenfor. Disse nye gårdene var ofte ganske små. Dermed måtte ofte minst en fra den lille gården ta betalt arbeid ved siden av gårdsarbeidet. Rundt 1865 fantes det altså et overskudd av arbeidskraft fra de små gårdene. En del av de nye gårdene var gamle heimsetre som i løpet av 1700-tallet ble tatt i bruk som gårder. Ett eksempel er gården Lykre, eller Løkre, som vi kommer tilbake til senere. De nye gårdene lå dermed høyere opp mot fjellet enn de eldre gårdene.²⁴ Disse gårdene hadde ikke eiendomsrett til Allmenningen, ettersom de ikke var med på å kjøpe den.

²² Hosar, Hans P., *Bygdebok for Skjåk band 3*, Skjåk kommune 1998: 100

²³ Grjøtheim 1978: 32

²⁴ Unni Broe og Solrun Skogstad, *Gamle hus da og nå. Status for SEFRAK-registrerte bygninger*. Skjåk kommune, Oppland fylke 2002, utgitt av Riksantikvaren: 71 og Gunnar Austrheim, Kari Hjelle, Per Sjøgren, Kathrine Stene, Aud M. Tretvik, *Fjellets kulturlandskap: Arealbruk og landskap gjennom flere tusen år*, DKNVS SKRIFTER nr. 3, 2015: 53

Rundt 1865 var det altså kommet til en rekke nye gårder, som gjerne var små og lå høyt oppe i lia. De større gårdene, som var ryddet mye tidligere, lå gjerne parallelt med elva. Jordene lå ned mot elvebredden, med gårdstunet i midten på lia. Flere jorder og inngjerdet beite lå opp mot skogbeltet. Denne tredelingen av landskapet langs elva ser man tydelig på bilder. Der ser man også de mindre gårdene, som ligger lengre unna, og har mindre jorder.



iii Dette er Sygard Forberg. Nederst ser vi elva Otta, og så ser vi hvordan gården ligger i lia, med åker under og over, og med skogen lengre opp. De mange husene reflekterer det varierte dyreholdet. Denne gården hadde seter på Dyringen, i Bråtådalen. Bilde fra Fotoservice Oppland

Hans Hosar har brukt tallene fra folketellingen i 1865 til å sette opp en oversikt over husdyrhold og produksjon.

Tabell 1 Utsæd og dyrehold i 1865. Potet og korn er målt i tønner, en tønne er 139,1 liter.

	Antall bruk/plasser	Korn	Potet	Kyr	Sau	Geit	Svin	Hest
Alle gårdsbruk	199	3,3	3,2	7,8	23,4	13,5	1,8	1,7
Øverste 10 %, målt i utsæd	20	7,9	8,1	16,5	46,9	16,6	4,1	3,7

Nederste 10 %, målt i utsæd	20	0,8	0,4	1,9	7,4	8,2	0,4	0,3
Husmenn	131	0,7	0,8	1,4	6,8	7,2	0,2	0,3

Tall fra Hosar 1999: 120

Denne tabellen viser tydelig at det fantes en god del gårder som absolutt ikke hadde noe overskudd av korn eller kjøtt å selge, og som kanskje måtte kjøpe mat, mens andre hadde et stort overskudd. En utsæd på 0,8 tønner korn er veldig lite, og dekker ikke en families behov for matkorn og såkorn. Vi kan dermed se konturene av to parallelle systemer, et som var innrettet på selvforsyning, og ett som var innrettet på produksjon for salg.²⁵ Samtidig ser vi også at selv de minste gårdene har kyr, sau og geit. Dette er typisk for fjellbygder. Forholdene er dårligere for korndyrking enn i flatbygdene, men ofte gode for dyrehold, fordi det finnes store beiteområder. Antallet dyr i Skjåk økte på midten av 1800-tallet på grunn av befolkningsøkningen.²⁶ Dette førte til en intensiv bruk av beiteressursene.

«Gronbygda» Skjåk

Skjåk, på midten av 1800-tallet, var kjent som et årvisst kornkammer, ei gronbygd. Som vi ser i tabellen ovenfor, fantes det noen gårder som produserte svært mye korn. Det var først og fremst bygg man dyrket i Skjåk. Kornet ble solgt til andre fjellbygder der avlingen var mindre sikker, som Røros og Folldal. Kornprisene var høye, og mangelen på effektiv transport fra andre landsdeler skapte et lukrativt monopol for kornet fra Skjåk. En del korn ble også solgt innad i bygda, særlig fra gårder som bare hadde litt overskudd å selge.

Ivar Kleiven, en lokal historiker som har skrevet flere bøker om Skjåks historie, mener at det enkelte år ble solgt opp mot ti tusen tønner bygg fra Lom og Skjåk.²⁷ Dette tallet virker urimelig høyt, sammenliknet med tallene i tabellen. Likevel mener jeg at denne typen opplysninger forteller mye om bygdas selvbilde som en stor og viktig kornprodusent.

«Vil Vårherre gje' oss sol, ska' oss sjølve skaffe væte»²⁸

Det er, som tidligere nevnt, svært tørt i Skjåk. Riktignok renner det elver gjennom bygda, men med 1800-tallets teknologi var det umulig å få dette vannet opp til de tørre jordene. Derimot regner det mye høyere opp i fjellet, og breer og snøsmelting gjorde at det fantes mye vann. For å kunne dyrke jorda, og produsere enten til selvforsyning, eller et overskudd for salg, måtte vannet flyttes fra fjellet og ned til bygda.

Vann fra fjellet ble ledet ned til bygda med et komplisert system av grøfter og uthulede tømmerstokker, trolag. Dette var tidkrevende og komplisert å bygge opp. Så ble vannet spredd for hånd med et eget redskap, reko.²⁹ Dette var veldig arbeidskrevende, og tok svært mye tid. Hele sommeren måtte åkeren vannes. Gregor Kummen, lokalhistoriker fra Skjåk, skriver om «.. ein stakkar som stod der med vatninga for tolv skilling dagen».³⁰

²⁵Carin Israelsson, *Kor och människor, Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850-1914*, Gidlunds forlag 2005: 18

²⁶NOS I C No 2, *Amtmannsberetning for Kristians Amt 1866-1870*, Christiania 1873: 13

²⁷Olav Løkre, *Lurtonø frå fjeille*, Skjåk Historielag 2012:33

²⁸Et ordtak som dukker opp mange steder i litteratur fra Skjåk, for eksempel hos Gregor Kummen og Hans Hosar

²⁹Gregor Kummen, *Vatnet, kulturhistori frå Skjåk*, Skjåk historielag 1983: 21

³⁰Kummen 1983: 24

Rundt 1865 fantes det, som tidligere diskutert, mye arbeidskraft i Skjåk, som muliggjorde denne manuelle formen for vanning.

Ved å tilpasse seg de naturlige forutsetningene, eller kanskje snarere ved å trosse forutsetningene, og ved en heldig tilgang på arbeidskraft, kunne enkelte gårder tjene penger på å selge korn. Også mindre gårder vannet jordene sine. Vannet var slik sett en av de aller viktigste naturressursene i Skjåk.

Utmarka og ressursene der

Den intensive satsingen på korndyrking, gjorde at skjåkværene dyrket svært lite fôr på innmarka. Samtidig har vi sett at selv små gårder hadde husdyr. Husdyrene ga både gjødsel, som var svært viktig i en verden uten kunstgjødsel, og et mer variert kosthold. I tillegg fikk man ull til klær. Skjåkværene drev med både korn, potet og husdyr, med forskjellig vekt på de ulike. Noen dyrket også ertor og neper, men dette var mindre vanlig.³¹ Amtmannsberetninger fra perioden forteller at det også var «nogle bærbuske, især ribs».³² Klimaet i Skjåk gjorde at hagebruket ikke var særlig utbredt.

Seterdriften- den viktigste brikken i tilpasningen

Selv om selve bygda er svært tørr og avhengig av kunstig vanning, er situasjonen en annen lengre inn i fjellet. Der fantes det store mengder mer og mindre frodig beite. Amtmannen skrev i 1866: «de egentlige fjeldbeiter ere uden sammenligning de bedste og for mange dele af amtet af overordentlig betydning».³³ For å utnytte disse beitemulighetene, og slik frigjøre plass til å dyrke jorda, hadde gårdbrukerne kyr og geiter på setra på sommeren. Nesten alle gårder i Skjåk hadde seter rundt 1865, også de nyryddede.³⁴ Det var derimot ikke alle husmannsplasser som hadde seter, men en del setret sammen med husbondens kyr.

Lars Reinton, den norske historikeren som har skrevet mest om setre i Norge, definerer seterbruk slik:

Sæterbruk er det når ein gard har krøtera sine i sumarbeite på ein stad eit stykke frå garden der det er husvære og fast personale, så ein kan nytte ut større vidder til beite, som regel og til slått og onnor førsanking, og så ein kan spare på heimemarkene og nå i betre beite, føde fleire krøter over vinteren og skaffe forråd til levemåten på den faste bustaden.³⁵

Dette sitatet gir en god beskrivelse av seterdriften slik den foregikk i Skjåk rundt 1865. Setra ga beite, og gjorde det mulig å bruke mesteparten av innmarka til korn. På 1600-tallet var det vanlig i Skjåk å ha flere setre. Én lå ikke så langt fra gården, en såkalt *heimseter*.³⁶ Den andre, *høgsetra*, lå lengre opp mot fjellet. Rundt 1865 var det ikke lengre vanlig med mer enn én seter, og mange gamle heimsetre har vi som så blitt gårdsbruk i stedet. Nedgangen i heimseterbruken skyldtes kanskje at beitet var blitt overutnyttet og deretter forlatt. Befolkningsøkningen gjorde at området ble mer attraktivt igjen.

Dessuten er liene i Skjåk svært bratte, og mange av høgsetrene ligger langt unna selve bygda for å utnytte det beste beitet. En del ligger innover i dalene, som Bråtådalen. Mange steder fantes det ikke grunnlag for å ha en heimseter, det var rett og slett for

³¹ Hans P. Hosar, *Skjåk bygdebok band 3*, Skjåk kommune 1998: 141

³² NOS I C No 2, *Amtmannsberetning for Kristians Amt 1866-1870*, Christiania 1873: 9

³³ NOS I C No 2, *Amtmannsberetning for Kristians Amt 1866-1870*, Christiania 1873: 15

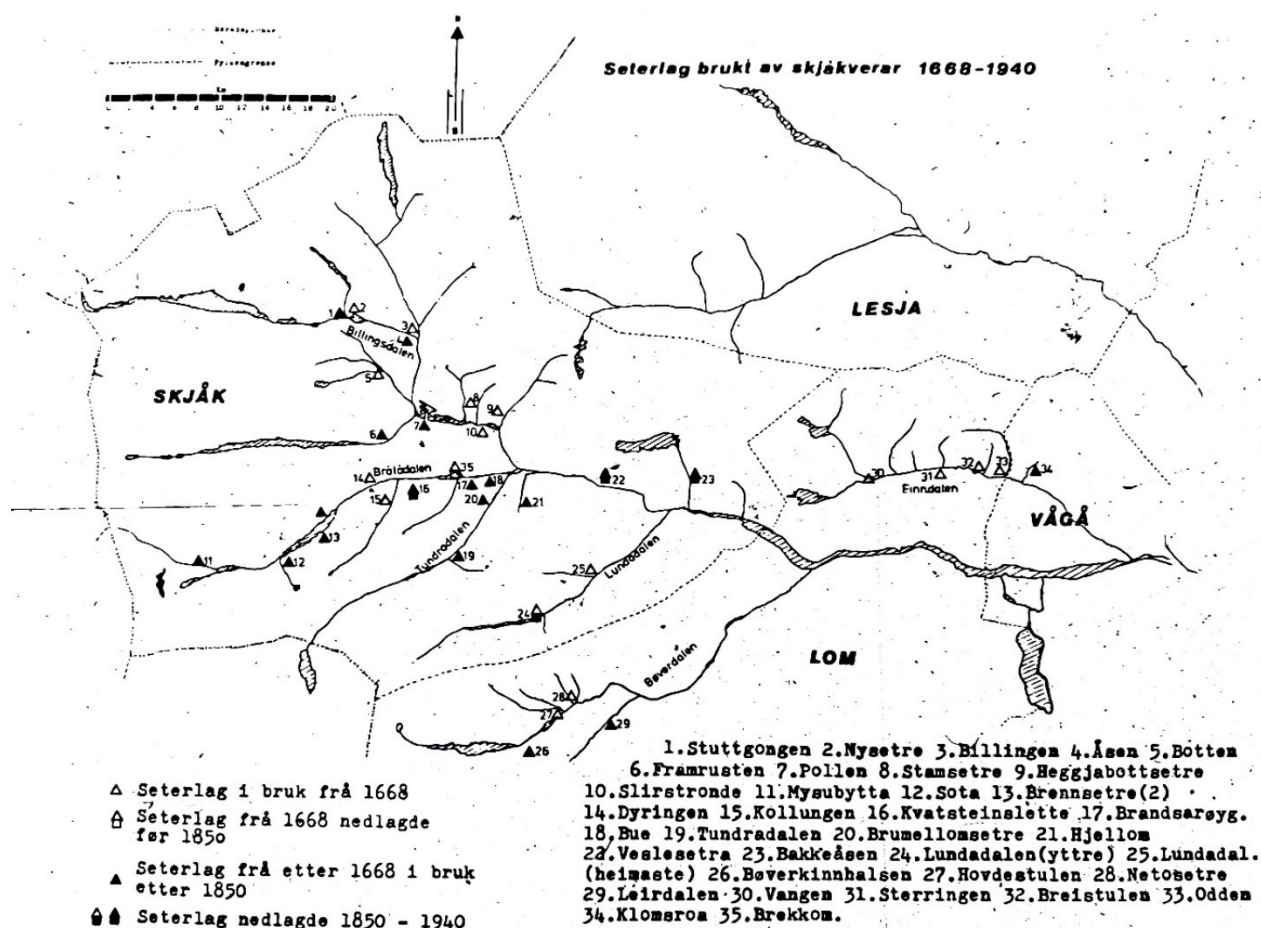
³⁴ Stein Grjøtheim, *Setra og bygda 1850-1940, omlegginga av seterbruket i Skjåk sett i ljøs av utviklinga i bygda*, Universitetet i Trondheim 1978: 33 og 16

³⁵ Lars Reinton, *Sæterbruket i Norge bind I, sætertypar og driftsformar*, Aschehoug 1955: 2

³⁶ Reinton 1955: 69

bratt og karrig i mellomsjiktet mellom gården og høgseterområdet. Enseterbruket var en rasjonell tilpasning til de lokale forholdene. «En god sæter ble med rette regnet til en av gaardens største herligheter», som det heter i boka *Kristians Amt* fra 1914.³⁷ I Skjåk drev man i 1865 fullseterbruk, altså at man var på setra hele setertiden, fra mai til september, og foredlet hele melkemengden der. Setrene i Skjåk var organisert i seterlag. Den geografiske nærheten ga trygghet og arbeidsfellesskap, men ga også behov for regulering innad i seterlagene. Det var vanlig å dra opp omtrent samtidig på våren. Å dra for tidlig opp, og la sine kyr beite før alla andre, ble kalt *gressran*.³⁸ Dette var ansett som regelbrudd, noe som viser hvor verdifullt beitet var, og hvordan og hvorfor det førte til en organisering av ressursbruken.

Reinton har også forsøkt å regne på den økonomiske verdien av setrene, og han kom fram til at de kunne, hvis man regner med beitet, være verdt en tredjedel av hele gårdsverdien.³⁹ Når vi samtidig tenker på at melkeproduksjonen på setra var om lag to tredjedeler av årsproduksjonen, blir den økonomiske viktigheten av kvinnearbeidet på setra svært synlig. Dette kommer jeg tilbake til i de neste avsnittene.



IV Oversikt over setre i Skjåk. Kart tegnet av Stein Grjotheim

³⁷ N. Ødegaard, *Kristians amt 1814-1914, en kort oversikt*, Kristiania 1814: 213

³⁸ Grjotheim 1978: 80

³⁹ Reinton 1955: 503

På kartet over ser man hvordan setrene ligger langs dalene innover, og at mange lå nokså tett sammen i seterlag. De fleste ligger på Allmenningens områder.

Budeia

Kvinnen som stelte kyrne og geitene og foredlet melka, for det var nesten alltid en kvinne, ble kalt budeie. I folketellingen fra 1865 har jeg ikke funnet noen i Skjåk som har budeie oppgitt som yrke. Nesten alle kvinner er bare oppgitt som kone, datter eller liknende. Det er også en rekke tjenestejenter. Enkelte oppgir at de lever av å spinne eller andre typer håndverk. Vi vet derimot at det nesten alltid var kvinner som stelte kyrne, at nesten alle gårder i Skjåk hadde seter, og at på de aller fleste setre var det en budeie. Alle som hadde melkekyr eller geiter, foredlet melka. At budeie ikke er oppgitt som eget yrke, reflekterer heller at det var en så selvsagt del av oppgavene som kvinne på gård. Det viser dessuten at de som utformet folketellingene heller ikke var spesielt interessert i hva kvinnene arbeidet med.

Reinton mener at det nord i Gudbrandsdalen gjerne var «gjenter og koner frå småheimer og husmannsplassar kom att år etter år – dei vart fagbudeier».⁴⁰ Disse har jeg altså ikke funnet noen av i folketellingene, men det trenger absolutt ikke bety at de ikke fantes. Samtidig er det andre kilder som peker på at det vanligste var at noen fra gården var budeie. De kjente kyrne best, og man trengte heller ikke betale dem. Det var ofte et tett fellesskap mellom budeiene, der utmarka var rammen for både arbeidet og det sosiale.

Melkemengdene i 1865 var ganske små sett med dagens øyne, mellom 800 og 900 liter per ku per år i 1865, skal vi tro amtmannen.⁴¹ Om lag 60 % av dette kom i løpet av seterperioden, som varte 120-150 dager. En stor del av årsproduksjonen kom altså i løpet av en ganske liten del av året. Mye av setermelka ble kinnet til smør, som ble solgt. Selve foredlingsprosessen av ost og liknende, det såkalte *surstellet*, skal ikke diskuteres her.⁴² Smøret var en av de viktigste salgsvarene, og kunne bli solgt ut av bygda. Setra var dermed svært viktig for økonomien til mange, også for dem som ikke hadde store nok jorder til å selge korn. Slik ble en kvinnearbeidsplass svært økonomisk viktig. Kanskje var det også derfor mange koner selv var på setra. Det var for viktig til å sette bort til andre, for selv en liten gård med få kyr kunne tjene penger på å selge setersmøret, og slik ha penger til å kjøpe kornet de trengte.

Beite, slått og fôring

Setra var, som sitatet fra Reinton viser, også et utgangspunkt for andre aktiviteter. På setra, og i området rundt, ble det høstet ressurser, hele året. Setervollen ble slått. Denne ble gjødslet av dyra på setra og ga dermed ofte god avkastning. Siden det var lite eng i Skjåk, og dermed lite høy, måtte vinterfôret skaffes på annet vis. Det var vanlig med en del utmarksslått, og man slo setervollen. I tillegg ble det sanket det som kalles skogafôr, attåtfôr eller surrogatfôr. Dette var reinlav, løv, beit, og ris.⁴³ Dette ble sanket gjennom hele året, og ikke bare i området rundt setra. Sankingen har gitt navn til områder i Skjåk. Måssågrovet har for eksempel vært et sted der man har sanket måsså, reinlav. Dette attåtfôret gjorde at det var mulig å berge flere dyr gjennom vinteren, enn hvis man skulle basert seg på høy fra eng, noe det var lite av. Likevel var det flere ulemper knyttet til attåtfôret. For det første var det svært arbeidskrevende å skaffe, og det gikk mange arbeidstimer på fjellet for å hogge, stable og kjøre løv, samle lav eller skjære ris. Alt

⁴⁰ Reinton 1955: 290

⁴¹ NOS I C No 2, *Amtmannsberetning for Kristians Amt 1866-1870*, Christiania 1873: 17

⁴² Se gjerne Grjøtheim 1978 for en gjennomgang av metoder, produkter og liknende

⁴³ NOS I C No 2, *Amtmannsberetning for Kristians Amt 1866-1870*, Christiania 1873: 11

måtte også fraktes ned til gården. Kyr trenger mye mat for å overleve vinteren og med så næringsfattig fôr som kvist og ris, trengtes det store mengder. For det andre: dette mindre næringsrike fôret gjorde også at kyrne melket dårligere.⁴⁴

Carin Israelsson beskriver at det i Sverige var regionale forskjeller i hva slags fôr dyra fikk. I sør, i de mer fruktbare områdene, var det større mengder høy. Det som i sør beskrives som nødfôr, for eksempel løv, beskrives i nordlige regioner, som Lappland, som helt vanlig fôr.⁴⁵ Samtidig peker hun på at denne typen attåtfôr generelt var vanligere på små gårder, og i enkelte nødsperioder, som på 1860-tallet. I Skjåk kan det se ut som denne typen tilleggsfôr var helt vanlig, også blant større gårder, slik som i de nordlige regionene i Sverige. Det var ikke vanlig å kjøpe fôr eller å dyrke særlig mye eng i Skjåk i 1865. Å bruke de marginale ressursene, gjorde at skjåkværingene fikk flere kyr til å overleve. På grunn av overskuddet av arbeidskraft, var det praktisk mulig å sanke nok. Kombinert med høy fra utmarksslåtten kunne man få kyrne gjennom vinteren. Det ble i denne perioden propagandert sterkt, fra aktører som Selskapet for Norges Vel, og fra statlig ansatte amtsagronomer, for å slutte med denne sultefôringen, der kyrne fikk lite og dårlig fôr gjennom vinteren. I stedet skulle man ha færre kyr, men stille dem bedre.⁴⁶

Israelsson argumenterer for hvorfor det kunne være rasjonelt å sultefôre flere kyr gjennom vinteren, framfor å gå ned i antall, slik Norges Vel ville. Hun peker på at svært mange små gårder bare hadde to-tre kyr. Å ha én ku mindre, var en stor risiko, og ville kanskje ha halvert melkemengden. Dessuten var det, som vi også ser i Skjåk, mer enn nok beite på sommeren. Å fôre med mindre godt fôr gjennom vinteren var dermed på sitt vis en rasjonell ressursbruk.

Mye av arbeidet med å sanke attåtfôret, og med å samle ved, var det budeiene som gjorde selv, unntatt slått, der folket fra gården kom opp. Seterdriften formet også landskapet. Det intensive beitet, særlig av småfe, holdt landskapet åpent. Det store vedforbruket gjorde også sitt for å holde skogen nede. Fra Skjåk finnes det eksempler på at setre ble flyttet, fordi det var vedmangel.⁴⁷ Noen områder ble også snaubeitet. Også lauvingen satte spor, ved at den ga trærne en karakteristisk form.

Seterdrift var en rasjonell tilpasning, og en tilpasning mange fjellbygder gjorde i perioden, og hadde gjort i mange hundre år. Bruken av beitet og skogafôret i utmarka gjorde det mulig å kombinere korndyrking med dyrehold.

Andre ressurser i utmarka

Det var ikke bare seterdrift og tilhørende slått som foregikk i utmarka. En annen aktivitet, som også sysselsatte kvinner, var gjeting. Det kunne være ugifte kvinner, eller koner sammen med barn.⁴⁸ Det var sauer som ble gjett i Skjåk, og gjerne svært høyt til fjells. Sauene konkurrerte ikke med seterbeitet, fordi gjeterne holdt dem høyere enn setrene. Beiteretten var allmenn, uavhengig av bruksrett til Allmenningen. Ifølge selskapet for Norges Vel, var det minst tusen sauer i Tordalen og Vesledalen rundt

⁴⁴ Israelsson 2005 177

⁴⁵ Israelsson 2005: 172

⁴⁶ S. J. Benterud, *Meieridriften i Norge indtil aaret 1905*, Grøndahl & Søn, Kristiania 1908: 4

⁴⁷ «Digitalarkivet.no, Høyfjellskommisjonen, dom 10/5 1922, 6. felt, Skjåk Allmenning: 25»
<https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-a1450-db10061111182980.jpg>

⁴⁸ Hosar 1998: 151. Dette yrket er også synlig i folketellingene, for eksempel her: «Digitalarkivet.no, folketelling for 0513P Skjåk prestegjeld, Nedre Lund» <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01038057000814> (12.03.2021)

1860.⁴⁹ I tillegg var det sauer andre plasser også, som i Breidalen og Raudalen. Mange av gjeterne gjette store saueflokker, opp mot 800 stykker, for en hel grend. Det var altså en form for fellesdrift. Enkelte plasser var det satt opp gjeterbuer, for eksempel i Tordalen og i Raudalen.

Skogen

Skogen var også svært viktig i Skjåk. Mesteparten av skogen tilhørte Allmenningen. Den naturressursen som ga størst kontantinntekter, var salg av tømmer. Det var bare de som hadde eiendomsrett i allmenningen, som fikk inntektene av dette.⁵⁰ De hadde rett til å selge det som var av overskudd, etter at alle med bruksrett hadde hentet det de trengte og hadde rett på. Det fantes dermed en andel av bygdas innbyggere som hadde interesse av at skogen ikke ble for hardt utnyttet, om det var til neverflekking, vedhogst eller beite. Geiteholdet slet for eksempel på skogen, og dette var en pågående konflikt mellom småkårsfolket og de med eiendomsrett. De som bare hadde bruksrett hadde større interesse av å få bruke ressursene fritt, ettersom de ikke fikk utbetalt utbytte.⁵¹

Det samme gjelder kullbrenningen. I 1857 kom det en ny allmenningslov, fulgt av nye bruksregler i Skjåk året etter, som i større grad enn før skulle begrense slitasjen på utmarka.⁵² De som brant kull for salg, måtte betale avgift til allmenningen. Alle med bruksrett kunne fritt brenne til eget bruk, men det var ikke lov å bruke annet enn kvist til å dekke mila, og det kunne bare foregå på anviste steder.⁵³ Brenning av kull og tjære kunne gi inntekter også til små gårder, og denne formen for regulering kan tyde på at det var mange som drev med dette.

Av mindre økonomisk viktige ressurser kan vi nevne at skogen også var materiale for redskaper og hjelpemidler. Klavene man hadde på kyrne var ofte laget av vier.⁵⁴ Også møbler laget man selv. Amtmannsberetningen for 1866-1870 forteller oss at «bærsamling foregaar, mest av børn, overalt i amtet, men dog ingensteds og af ingen bærsort i nogen større mængde».⁵⁵ Også sanking av urter, til te og som legemidler, er nevnt. Dessuten var det, ifølge blant annet Eilert Sundt, vanlig å strø gulvene med einer. Denne opplysningen bekreftes av Stein Grjøtheim.⁵⁶ Einerlog ble også brukt til oppvask, for eksempel av melkekar på setrene, da det inneholder stoffer som er desinfiserende.

Leser man møteprotokollene fra Allmenningen, dukker det opp en rekke konflikter om ressurshøsting. Etter hvert som det ble laget bruksregler for allmenningen, de første allerede i 1858, kan man se hvilke ressurser som skulle beskyttes. Det rådet for eksempel strengt forbud mot å ta bark av trærne, om det ikke var i ytterste nød. Senere ser vi at det ble gitt tillatelse til å høste never og bjørkebark, men ikke i ubegrensede mengder.⁵⁷ Reglene handlet også mye om å begrense bruken av naturen, også for de med bruksrett. Det ble på 1860-tallet ansatt skogsoppsyn av allmenningsstyret for å holde oversikt og sørge for kvalitet på tømmeret. Ved å se på møteprotokollene fra Allmenningen kan man se at det var nokså vanlig med brudd på reglene. Mange gjerdet

⁴⁹ Olav I. Haugen, *Oversyn over undersøkte fjellbeite i Oppland*, Selskapet for Norges Vel 1952: 82

⁵⁰ Mathias Bruheim, *Skjåk ålmenning 1798-1948*, Skjåk ålmenningsstyre 1969: 22

⁵¹ Geir Stenseth, «Bygdeallmenningenes rettshistorie og dens møte med fremtidens landbruk», i Kristi Strøm (red) *Natur, rett historie*, Oslo 2010: 94

⁵² Se blant annet *Allmenningssskogsloven av 1857*, Landbruks- og matdepartementet, <https://lovdata.no/pro/NLO/lov/1857-10-12-4> (11.05.2021)

⁵³ Bruheim 1969: 26

⁵⁴ Universitet i Oslo, Norsk Folkeminnesamling, Embjörg Kvale MO64 OPL47

⁵⁵ NOS I C No 2, *Amtmannsberetning for Kristians Amt 1866-1870*, Christiania 1873: 36

⁵⁶ Grjøtheim 1978: 86

⁵⁷ Bruheim 1969: 103

for eksempel inne jordstykker, eller satte opp hus uten å ha fått lov. Utover andre halvdel av 1800-tallet fikk brudd på bruksreglene større konsekvenser enn før, i form av for eksempel bøter.⁵⁸

Konfliktene om, og forsøkene på å regulere bruken av, forteller at ressursene i utmarka var viktige, selv de marginale, som retten til å høste løv og ris. De ga muligheten til å overleve, selv i et skrint landskap.

Jakt og fiske

Det ble både jaktet og fisket i Skjåk. Ingen av delene hadde særlig økonomisk betydning. Det var helst rype og rein man jaktet på. Kvinner jaktet sjelden. Reinton mener at budeier fisket på alle setre der det fantes vann, og dette kan ha skjedd i seterområdene i Skjåk også.⁵⁹ Rundt 1865 var det svært få utenbygds fra som kom for å jakte eller for å gå tur.

Kvinnens arbeid

Kvinnene i Skjåk hadde, som alle andre plasser i Norge, ansvar for alt arbeid inne. Dette var for eksempel barnepass, matlaging og vasking. Enkelte gamle menn og guttebarn kunne hjelpe til, men det var kvinnene som var ansvarlige for alt inne.⁶⁰ Av utearbeid var det fjøset og setra som var kvinnenenes hovedoppgaver. Samtidig var slik at selv om innearbeid var kvinnearbeid, var ikke nødvendigvis utearbeid mannsarbeid. Av alle måtene skjåkværene brukte naturressursene på, er det bare noen få som kvinner ikke gjorde. De hugde ikke tømmer, og de drev sjelden med jakt og fiske. Noen oppgaver var sett på som mer mannlige, for eksempel å hogge ved.

Kvinner kunne gjøre, og gjorde, mange av oppgavene ute, som å slå, lauve, og plukke bær. På setra var det for eksempel ofte bare kvinner, eventuelt med noen guttebarn. Da måtte kvinnene selv utføre alle oppgavene, også de som tradisjonelt ofte kalles mannsarbeid, som å skaffe og hogge ved. Mannsfraværet endret altså arbeidsdelingen.⁶¹ Når Vinje treffer ei budeie han gjerne vil imponere, gjør han det ved å hogge ved for henne på setra. «So hogg eg ved for gjentorne, endaa der var so mykje og gamall ved i lad, at eg berre gjorde det for å syne at eg var kar»⁶²

Husholdsanalyse

Jeg vil analysere husholdet, og arbeidsfordelingen i dem, for å se hvordan tilpasningen til ytre endringer påvirket bruk av naturen, og kvinnenenes rolle. Jeg ser på husholdet som den primære produksjonsenheten i Skjåk, i alle fall ved starten av perioden jeg beskriver.

Jeg vil nå sette opp to type-hushold, og undersøke arbeidsdelingen innad, og deres bruk av naturen. Jeg vil dessuten kort diskutere i hvilken grad de deltok i markedet, som en del av diskusjonen av hamskiftet. Deretter vil jeg vise fram to eksempelgårder, for å utfylle bildet typegårdene gir.

Stor typegård

Hva som er en stor gård, varierer rundt om i Norge. I Skjåk var de ganske små, sammenliknet med for eksempel flatbygdene på Østlandet. Hosar har, ut fra

⁵⁸ Hosar 1998: 90-91

⁵⁹ Reinton 1957: 242

⁶⁰ Ødegaard 1908: 288

⁶¹ Brit Berggreen, *Idealmønstre og realmønstre kryssing av kjønnsrollegrensener i norsk bondekultur ca 1850-1920*, Universitetet i Oslo 1990 : 99

⁶² Aasmund Olavsson Vinje, *Ferdaminne frå sumaren 1860*, Samlaget 1923: 73

jordbrukstelingen i 1865, regnet ut at de øverste 10 % av brukene hadde i snitt 16,5 kyr, 46,9 sauer og 16,6 geiter. De fleste hadde også svin og hest. Vi kan tenke oss at en stor type-gård har 16 kyr, 47 sauer og 17 geiter. Det var altså omtrent 4 småfe per ku. Typisk for en stor gård i denne perioden, var at de hadde mange dyr og mange ulike slag. De var ikke spesialiserte, men hadde mange ulike dyr for å dekke alle gårdens behov, fra mat til klær. Store gårder i Skjåk hadde en større andel kyr enn de mindre gårdene.

Den viktigste avlingen var kornet. De øverste 10 % av brukene hadde i 1865 en utsæd på 7,9 tønner korn og 8,1 tønner potet. De produserte så mye korn, først og fremst bygg, at de kunne selge noe av det ut av bygda og fikk slik en del inntekter. I tillegg til kornet, dyrket de også poteter, kålrot og kanskje erter. Mye av produksjonen var til eget bruk, og gårdene var i stor grad selvforsynte med mat og klær. De fleste av de store gårdene i Skjåk hadde eiendomsrett til Allmenningen.

Bruken av naturen

På en stor gård brukte de mange ulike naturressurser. Der Israelsson beskriver at store gårder i Sverige i mindre grad brukte attåtåfôr til sine kyr, ser vi ikke dette skillet i Skjåk rundt 1865. På grunn av de naturgitte forutsetningene, ville en typisk stor gård i Skjåk både sendt kyrne på seterbeite, drevet med utmarksslått og høstet løv, mose og ris i utmarka. De ville også ha hogget ved i allmenningen. Israelsson definerer løv, lav og kvist som marginale fôrressurser, uten større verdi.⁶³ I en fjellbygd som Skjåk, er det kanskje mulig å argumentere for at dette ikke var så marginalt likevel, fordi alternativet var enda dårligere.

For å kunne dyrke jorda, hadde de store gårdene innleid arbeidskraft, og en *sentripetal* organisering. For eksempel var det vanlig å leie inn budeier, både for sommer og vinter, og barn til å gjete på sommeren. Husmannsvesenet var også på vei til å gå i oppløsning, noe som gjorde at både var større tilbud av arbeidskraft, men også et større behov for å leie inn ekstra hender i onnene. Korndyrkingen krevde svært mye, hyppig og tidskrevende vanning, noe som fordret at det var nok arbeidsfolk. Også innsamlingen av løv og liknende til kyrne, tok mye tid og krevde mange hender. Befolkningsveksten gjorde dermed at det var mulig for de store gårdene å drive arbeidskraftsintensiv korndyrking, uten at det ble for kostbart. Samtidig som de store gårdene leide inn arbeidskraft, hadde de også flere barn boende hjemme. De utgjorde også arbeidskraft for gården, og gjorde at behovet for innleid og dermed betalt hjelp var mindre. Husholdningen var derfor ofte stor, med både sjøfolk, voksne barn, og i kortere eller lengre perioder innleid arbeidskraft.

Avdem påpeker i sin undersøkelse av Lesja at hvilke oppgaver kvinnene hadde innad i husholdet, varierte med størrelsen på gården. På mindre gårder med lite jord, der mannen arbeidet utenfor gården, gjorde kvinnen flere ulike oppgaver. Hun kunne for eksempel utføre flere av oppgavene som vanligvis ble gjort av menn, som å delta i slåttonna. På større gårder, der man i stedet hadde innleid arbeidskraft, gjorde kvinnen færre av de typiske mannsoppgavene.⁶⁴ En større gård ga dermed større mulighet for en tydelig kjønnsbestemt arbeidsdeling. Det er rimelig å anta at dette også gjaldt i Skjåk, og at kvinnene på større gårder arbeidet mindre med selve jordbruket enn kvinnene på mindre gårder.

⁶³ Israelsson 2005: 18

⁶⁴ Avdem 1984: 203

En stor gård kunne selge korn, og var slik en del av markedet. Dette ga kontantinntekter. I tillegg til dette, hadde større gårder med mange kyr mulighet til å selge smør og ost. Dette nevnes flere steder. Israelsson mener at det var nødvendig med minst to kyr for å kunne selge meieriprodukter. Med sine i snitt 16 kyr, lå forholdene til rette for at de store gårdene skulle kunne selge smør og ost. Det var som nevnt på setra at mesteparten av denne produksjonen for salg skjedde. Å få solgt melk til konsum var nærmest umulig i Skjåk rundt 1865. Avstandene var for store, og kommunikasjonen for vanskelig, for å kunne få fraktet fersk melk til byene. Derimot kunne smør sendes ut fra bygda, selges gjennom Skjåk handelsforening, eller bøndene kunne selv frakte det til markedet.⁶⁵ På setrene ble det derfor bare ystet litt, til eget bruk, mens resten av melka ble kinnert til smør. Denne typegården fra Skjåk 1865 underbygger bildet av ei bygd i kontakt med markedet, der de solgte korn, smør og ull, og kjøpte kaffe og andre varer fra utenfra bygda. Som tidligere nevnt, kunne også salg av tømmer, bek og tjære gi inntekter, og mesteparten ble fraktet til og solgt på Vestlandet.

På mange måter var de store gårdene i Skjåk ganske like andre store gårder i fjellbygder i samme periode. De brukte naturen som beite og for å skaffe fôr til husdyrene. Husdyrene ga gjødsel til de viktige kornåkrene og mat på bordet. Med innleid arbeidskraft hogde de store mengder ved, til bruk på gården og på setra, og de slo gress i utmarka. Fordi gården var stor, brukte de mer av ressursene, og hadde mulighet til å hente inn ekstra arbeidskraft. De formet landskapet i utmarka, gjennom sin bruk av naturen. Det som var spesielt for en del av de store gårdene i Skjåk, var tilknytningen, og eiendomsretten til, bygdeallmenningen. Dette ga mulighet til kontantinntekter.

Bergsø Steinsgard, et eksempel

Gården Bergsø Steinsgard, med bruksnummer 168a, var i 1865 en ganske stor gård.⁶⁶ Den ligger ved Bersustrond, ikke langt fra grensen mot Lom. Dette området var en grend med flest mellomstore gårder.⁶⁷ Steinsgard hadde eiendomsrett i Allmenningen, og var taksert til to skinn da Allmenningen ble kjøpt. Gården var selveid, og bruker Hans Christensen hadde en utsæd på 1,5 tønner rug, fem tønner bygg, og fem tønner potet. Dette er litt lavere enn snittet for de største gårdene i Skjåk. På gården fantes det tre hester, seksten kyr, tretti sauer, seksten geiter, og to griser. Dette er altså ganske gjennomsnittlig mengde dyr for store gårder i Skjåk, med unntak av sauetallet, som er litt lavt. Hans hadde kone, fem hjemmeboende, ugifte barn og en mannlig og en kvinnelig tjener. På gården bodde også hans mor, som var føderådskone, og hans bror og søster. Broren var smed, mens søsteren hjalp moren i huset. Til slutt var det også en innerst på gården, som «Sysler med en liden Jordvei af Gaarden».⁶⁸ Steinsgard setret på Billingen.

Denne gården kan altså være et ganske typisk eksempel på en stor gård. De produserer mye, og med bredde, de har mange familiemedlemmer boende og i tillegg tjenestefolk. Antallet dyr var ganske gjennomsnittlig, og kan ha gitt mulighet for salg av smør. Kornmengden var derimot litt lavere enn snittet for de største gårdene. For å skaffe nok fôr til husdyrene, brukte de antageligvis utmarka intensivt. I minnematerialet til Embjørg Kvale, som var født og oppvokst på Steinsgard, beskrev hun en omfattende bruk av

⁶⁵ Hosar 1998: 136

⁶⁶«Digitalarkivet.no, folketelling 1865 for 0513P Skjåk prestegjeld, Bergsø Steinsgard», <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01038057000277> (22.08.2020)

⁶⁷ Hosar 1993: 24

⁶⁸«Digitalarkivet.no, folketelling 1865 for 0513P Skjåk prestegjeld, Steinsgard», <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01038057000277> (25.09.2020)

attåtfôr på denne gården mot slutten av 1800-tallet, og det er ingen grunn til å tro at dette var i mindre bruk rundt 1865.⁶⁹

Avdem og Berggreen argumenterte for at større gårder hadde tydeligere kjønnsarbeidsdeling fordi det ikke var et mannsfravær. Dette kan vi se på Stensgård også: der var det to voksne menn, brukeren selv og en tjenestegutt, som drev gården. De kunne dermed gjøre de fleste av de typisk mannlige oppgavene som på mindre gårder falt på kvinnene. På Stensgård var det også mange kvinner. Gårdbrukerkona hadde både svigermor, svigerinne og en innleid tjenestejente til å hjelpe seg. I tillegg hadde hun i 1865 tre døtre, to over ti år. De tok også del i arbeidet på gården. Senere vet vi at Embjørg, født 1870, var budeie da hun ble konfirmert. Kanskje hadde hennes eldre søstre hatt denne oppgaven før henne?

Steinsgard er altså et eksempel på ressursbruk og struktur slik det kan ha sett ut på en stor gård i Skjåk rundt 1865, der jordbruk og høsting av ressursene i utmarka ble kombinert.

Liten typegård

De minste driftsenhetene i Skjåk rundt 1865 var ofte husmannsplasser. Typegården som nå vil bli presentert, tar likevel utgangspunkt i en liten selveiet gård for å kunne sammenlikne med senere perioder. Husmannsvesenet var på vei ut fra andre halvdel av 1800-tallet, og var helt borte rundt andre verdenskrig.

Ut fra Hosars beregninger, kan vi sette opp en liten typegård med to kyr, sju geiter og åtte sauer.⁷⁰ De hadde en utsæd på 0,8 tønner korn, og 0,4 tønner potet. Disse små gårdene hadde nokså lite dyrket areal, som vi ser av kornmengdene. Mange nye gårder hadde blitt ryddet på 1800-tallet, og de lå trangt og skrint, lengre opp i liene. Dette gjorde at de bare dyrket korn til eget forbruk, og ikke nødvendigvis nok til å dekke dette. Heller ikke de små gårdene dyrket noe særlig eng. Samtidig hadde de, i likhet med de store gårdene, husdyr som trengte mat. De små gårdene hadde en større andel småfe. De var mer nøysomme, og krevde mindre stell.⁷¹ Samtidig gjorde det at de ikke fikk noe overskudd av melk som kunne selges. Som tidligere diskutert, mener Israelsson at man må ha minst to kyr for å kunne selge melk, og jeg antar derfor at en liten gård med få kyr, ikke hadde noe smør å selge. Derimot kunne de selge tjære og bek, eller ta arbeid i skogen, og slik skaffe seg inntekter.

Selv små gårder hadde som regel seter, også de nyryddede.⁷² Der gikk geitene, sauene og kyrne på beite. Geitene slet veldig på skogen. Dette gjorde det utfordrende å kombinere forstfaglig god skogsdrift med det store antallet husdyr som skulle beite i utmarka.⁷³ Det er rimelig å anta at de også benyttet de marginale ressursene som fantes der, både til å sanke fôr, men også til vedhogst, fiske, jakt og bærplukking. Ingen av de nye, små gårdene hadde eiendomsrett til allmenningen. De fikk dermed ingen inntekter når det ble solgt tømmer.

Det at gårdene var små, fikk en viktig konsekvens. Fordi avlingene var små, kunne folket på gården sjelden leve av bare jorda. De fikk dermed en utadrettet struktur, der den mannlige hovedpersonen måtte arbeide også utenfor gården. Som tidligere nevnt, trengtes det ekstra arbeidskraft for å drive jordbruk på de store gårdene, og denne besto

⁶⁹ Universitet i Oslo, Norsk Folkeminnnesamling, Embjørg Kvale MO64 OPL47

⁷⁰ Hosar 1998: 140

⁷¹ Hosar 1998: 140

⁷² Grjotheim 1978: 26

⁷³ Eide 1958: 44, 73 og 82

gjørne av menn fra små bruk. I tillegg var det mange kvinner som også utførte lønnet arbeid i ulik grad, som tidligere diskutert. Dette var både innarbeid som baking og vasking, men Hosar skriver også at det var innleide kvinner på de større gårdene, i onnene, til lauring, og i kornskurden.⁷⁴

Dette mannsfraværet, som Berggreen kaller det, fikk konsekvenser for arbeidsfordelingen på gården. De vanlige kvinneoppgavene, som stell av husdyrene, melking, barnepass, matlaging og klesvask, ble fortsatt utført av kvinnene på gården. I tillegg kom nå arbeidet med å ha ansvar for jordbruket. Dette kalles gjerne for *kjerringjordbruk*, og har også vært svært vanlig langs kysten, der mange menn var borte på fiske.

Søre Risheim, et eksempel

Som eksempel på en liten gård, vil jeg presentere Søre Risheim, med gårdsnummer og bruksnummer 1.⁷⁵ På denne gården bodde i 1865 Sevald Olsen, hans kone Kari og deres tre barn.⁷⁶ Dette var en liten gård, skyldsatt til bare 21 øre i matrikkelen fra 1904.⁷⁷ Søre Risheim var en av gårdene som ble delt opp etter befolkningsøkningen, og hadde dermed ingen eiendomsrett til Allmenningen.⁷⁸

På gården hadde de en utsæd på 1/8 tønne rug, en tønne bygg og en tønne potet. Dette er altså litt mer enn snittet for de 10 % minste gårdene i bygda. På gården fantes det to kyr, sju sauer og fem geiter. Det er ganske likt snittet. De hadde ingen hest, noe som gjorde at mer arbeid måtte gjøres av folk. Det kan se ut som gården ikke hadde seter.⁷⁹ Det virker rimelig å anta at brukeren på denne gården har hatt arbeid utenfor gården i perioder, for å skaffe inntekter. Dette er ikke registrert i folketellingen i 1865, men det trenger ikke bety at det ikke skjedde.⁸⁰

På en så liten gård, uten innleid arbeidskraft, virker det rimelig å anta at de ikke hadde noe overskudd å selge og at de var innrettet på selvforsyning. Dessuten måtte antageligvis kona i større grad gjøre utearbeid i tillegg til innarbeidet og dyrestellet.

Søre Risheim er slik et eksempel på en liten gård, med sentrifugal organisering, som ikke deltok i markedet i særlig grad, men som brukte nær sagt alle ressursene i naturen.

Sammenlikning, oppsummering og nyansering

I dette kapitlet har jeg presentert bygda slik den så ut rundt 1865, og beskrevet hvilke naturressurser som var i bruk. Skjåkværene brukte blant annet vannet fra bekker og elver, de lot dyrene beite i utmarka, og de sanket lav, kvist og løv. Jeg har også presentert kvinnenenes arbeid, og vist hvordan de gjennom blant annet seterdriften og dyrestellet spilte en viktig rolle i tilpasningen til de naturgitte forholdene.

⁷⁴ Hosar 1998:135

⁷⁵ Det finnes to gårder med samme navn, antageligvis på grunn av delingen. I folketellingen fra 1865 har denne, Oles gård, bruksnummer 2, men i matrikkelen har den 1. Jeg mener det er samme gård, da navnet på brukeren stemmer, og i folketellingen fra 1900 har denne også bruksnummer 1. Den andre Søre Risheim er mye større.

⁷⁶ «Digitalarkivet, folketelling 1865 for 0513P Skjåk prestegjeld» <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01038057000010> (11.03.2021)

⁷⁷ Finansdepartementet, *Norges matrikel: Matrikulerede eiendomme og deres skyld: Kristians Amt, Kristiania 1904*: 31

⁷⁸ Hosar 1999: 119

⁷⁹ Grjotheim 1978: 119

⁸⁰ I 1910 hadde Sevalds sønn Ole tatt over. Han var registrert som både gårdbruker og jordarbeider, for eksempel

Jeg vil argumentere for at det var mange likheter i bruken av naturen hos store og små gårder. Alle var avhengige av å bruke naturen for å overleve, og selv store gårder brukte i 1865 det vi kanskje vil se på som marginale ressurser i dag. Samtidig er det mulig å se for seg at de større gårdene med eiendomsrett i Allmenningen hadde andre interesser enn de mindre gårdene. Både store og små gårder kunne selge varer, men det er rimelig å anta at det var de store gårdene som hadde størst mulighet til dette. Vi kan altså kanskje se konturene av todelingen Israelsson beskriver.

Når det gjelder arbeidsdelingen, kan det virke som arbeidsdelingen var tydeligere kjønnsdelt på større gårder enn på små. På smågårder som er beskrevet i dette kapitlet, har antageligvis én av de voksne hatt arbeid utenfor gården i perioder. Da falt flere av oppgavene på den som er på gården, som regel kona.

Denne analysen har tatt utgangspunkt i ytterpunktene, de minste og de største gårdene. De fleste gårdene var nok et sted i midten, med ulike kombinasjoner av selvberging og salg, der man kanskje både hadde ansatte tjenestefolk, men også tok arbeid for andre selv. Slik ble både bruk av natur og arbeidsdeling variert og tilpasset de lokale forholdene. Gjennom kapitlet har jeg forsøkt å vise hvor stor bredde det var i bruk av naturen. Den var kilde til mat, beite, fôr, jakt og fiske, ved, og en rekke aktiviteter som skaffet inntekter. Dette gjelder mange bygder i Norge, særlig for fjellbygdene. De tilpasset seg sin omverden ved å utnytte ressursene som var tilgjengelige.

Kapittel V Nedgang, vekst og nye muligheter, Skjåk 1875-1900

Innledning

Dette kapittelet skal ta for seg perioden 1875-1900. I løpet av denne perioden ble det holdt tre folketellinger og det ble avholdt en jordbrukstelling i 1875. Disse kildene, sammen med andre, danner utgangspunktet for en analyse av naturbruk og kvinners arbeid i det jeg mener var en endringsperiode for Skjåk.

I forrige kapittel ble bruken av utmarka grundig beskrevet. Den varierte bruken, der naturen gjorde et kornorientert landbruk mulig, var arbeidskrevende, men viktig. Det forrige kapittelet tok utgangspunkt i tidsperioden rundt 1865. Da var bygda var preget av kontinuitet, og utmarksbruken hadde vært nokså lik lenge, selv om den hadde blitt intensivert. Dobligen av befolkningen mellom 1815 og 1865 hadde ført til at alle ressursene, også de mest marginale, var i bruk. Bruken av naturen formet landskapet, og skjåkværene tilpasset seg sine forutsetninger, gjennom å bruke kunstig vanning, og utnytte seterbeitet og attåtfôr fra utmarka.

Ytre endringer, lokale reaksjoner

«På bygdene opplevde folk endringene i økonomi og levevis som dramatiske»⁸¹ skriver Norgeshistorie.no om hamskiftet, perioden fra 1850 og utover. Jeg vil påstå at det for skjåkværene ikke var snakk om dramatiske endringer, men heller en stadig tilpasning til en ny hverdag. Dessuten var det store lokale variasjoner, i hvilke økonomiske og praktiske konsekvenser det fikk. I dette kapittelet skal jeg beskrive og diskutere hvilke endringer jeg ser i Skjåk i perioden 1875 og fram mot århundreskiftet. Hovedtyngden vil ligge på endringer som påvirket bruken av naturen, og påvirket kvinnene i Skjåk. Samtidig vil jeg vise fram elementene av kontinuitet som også er synlige, for å nansere bildet sitatet fra Norgeshistorie.no viser. Mitt hovedfokus ligger på bruken av naturen, og på konsekvensene denne fikk på kvinnenes arbeid.

Endringene som fikk størst praktiske konsekvenser i Skjåk var utvandring og utflytting, nye tollregler og økt import. Det var ingen industrialisering i Skjåk i perioden. Samtidig ga utbygging av jernbaner og økt modernisering både muligheter og utfordringer. I tillegg til disse ytre endringene, fantes det som tidligere nevnt, aktører som ivret for utvikling og nyvinning i norsk landbruk. Gjennom fagfolk, utdanning og prisutdeling, forsøkte de å endre holdninger og mentalitet i lokalsamfunnet. I dette kapittelet vil jeg undersøke hvordan bruken av naturen ble profesjonalisert, og mer markedsrettet, og hvordan dette i sin tur påvirket kvinnene.

To viktige aktører

For å undersøke hvilke endringer vi ser, vil jeg først etablere hvilke aktører som var til stede. I perioden 1875 til 1900 var det i hovedsak to aktører som ønsket å forbedre, utvikle og variere det norske landbruket og husdyrholdet. Den ene var staten, gjennom amtene. Amtene var statens regionale forvaltning. Et amt som ville ansette en amtsagronom, for slik å lære opp befolkningen, fikk gjerne dekket halvparten av utgiftene over statsbudsjettene. Amtene ansatte etter hvert både agronomer, meierimestre og gartnere. I tillegg var Selskapet for Norges Vel en aktiv deltaker i å spre ny kunnskap og lære opp fagfolk. De tilbød lån til nyvinninger, betalte lønn for fagfolk og innvilget stipender til de som ville reise for å lære. Norges Vel fikk statsstøtte, men

⁸¹Dag Hundstad, Det store hamskiftet, hentet fra <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1522-det-store-hamskiftet.html>, sist besøkt 21.01.2021

hadde også private midler.⁸² Norges Vel var en viktig aktør for å fremme blant annet avlsarbeid, dyrking av grønnsaker, og opprettelse av meierier. I perioden dette kapittelet dekker, var forbedring av dyrestellet, og opprettelsen av meierier, en fanesak for dem.⁸³ Dette kan vi se resultatene av i Skjåk. Fram til 1888 var det først og fremst Norges Vel som ansatte meieriekspertter. Etter dette tok staten over ansvaret for utviklingen av meierivesenet, og meierimester Berner, som virket i Skjåk, fikk etter dette sin lønn fra staten i stedet.⁸⁴

Lokale aktører

I dette kapittelet skal vi blant annet se hvilke tiltak satt i gang av aktørene nevnt ovenfor som påvirket skjåkværene, og hvilke nyvinninger de satset på. I tillegg til de store aktørene i landbruket, ble det etter hvert opprettet såkalte landboselskaper, eller landbruksforeninger lokalt. Disse jobbet også for å spre kunnskap og nye ideer lokalt, og fikk gjerne støtte fra Norges Vel og fra amtsformannskap og stat. I Kristians Amt (Oppland fylke) ble det opprettet landbruksforening i 1862, som samme år meldte seg inn i Selskapet for Norges Vel.⁸⁵ Det var Olav Løkne som startet landbruksforening i Skjåk i 1889 sammen med C. A. Hjelter. Denne foreningen var for mannlige gårdbrukere. En annen viktig lokal aktør var Allmenningstyret i Skjåk. De var spesielt opptatt av skogpleie, men var også med på å regulere bruken av naturressursene.

Amerika og jernbanen – en verden utenfor åkeren

Rundt 1865 var det, som tidligere konstatert, et stort overskudd av arbeidskraft i Skjåk, og en svært intensiv utnytting av mange av naturressursene. Dette gjorde også korndyrking i stor skala mulig. Men på 1870-tallet åpnet det seg flere nye muligheter for skjåkværene, noe som fikk konsekvenser for jordbruket og husdyrholdet. Noen begynte å utvandre til Amerika. Allerede rundt 1870 dro de første.⁸⁶ Fram mot 1880-tallet økte antallet utvandrere.⁸⁷ I alt var det mer enn 1600 som dro til Amerika fra Skjåk. Skjåk var en av kommunene med relativt sett flest utvandrere i Norge, og befolkningen sank med 20 % mellom 1865 og 1910. Mange av de som dro var unge, ugifte menn som kanskje ellers ville arbeidet på gårdene i bygda. Å flytte innad i Norge, til for eksempel Trondheim, var også en mulighet.

En annen mulighet for skjåkværerer var å skaffe seg arbeid som ikke var gårdsarbeid. Byggingen av jernbanen gjennom Østerdalen ga godt betalte arbeidsplasser og jobb på anlegg var også en mulighet til et friere liv.⁸⁸ Veibyggingen i Gudbrandsdalen, som økte sterkt, skapte også nye arbeidsplasser. En småbruker med hest kunne ta seg arbeid med veibygging, i tillegg til gårdsarbeidet, i stedet for å jobbe på andres gårder.⁸⁹ Lønnen på veiarbeid lå i snitt høyere enn lønnen som dagleier i jordbruket.⁹⁰ Også skogsdriften, særlig i Allmenningsskogen, økte i omfang i perioden. Etter hvert ble det også bygd ulike sagbruk.⁹¹ Økningen i skogsdriften, sammen med veibygging og jernbanebygging, gjorde at det ble større konkurranse om den mannlige arbeidskraften.

⁸² S. Hasund, *Det kongelige Selskap for Norges Vel 1809-1909*, Gjøvik 1941: 324

⁸³ Hasund 1941: 378

⁸⁴ Benterud, 1908: 59

⁸⁵ Hasund 1941: 316

⁸⁶ «Digitalarkivet.no, klokkebok for Skjåk prestegjeld, Nordberg sokn 1867-1894»
<https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-a1450-kb20060726070372.jpg> (22.01.2021)

⁸⁷ NOS II C. No.2 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1876-1880*, Kristiania 1884:12

⁸⁸ Hosar 1998: 231

⁸⁹ Håvard Teigen, *Økonomisk utvikling i Nord-Gudbrandsdalen og på Toten ca 1870-1910*, Bergen 1976: 55

⁹⁰ Teigen 1976: 68

⁹¹ Bruheim 1969: 90

Som et eksempel kan vi se på Søre Risheim, bruksnummer 152a i folketellingen fra 1875. Dette var en liten gård, med én ku, ni sauer og seks geiter.⁹² På gården bodde sjølfolket, og deres to sønner. Den ene av dem jobber på jernbanen, en jobb som ikke hadde vært mulig ti år tidligere. Den andre «hjælper faderen».⁹³ Et annet eksempel er Bræk Øvre. Der er den yngste sønnen maskinist på et nikkilverk.⁹⁴ Tidligere hadde kanskje sønnene på disse små gårdene vært dagleiere i jordbruket. Nå var andre, bedre betalte jobber tilgjengelige, men bare for menn. Kvinner fikk ikke denne typen jobber.

Når tilgangen på arbeidsføre sank, og det var flere valgmuligheter for de som fortsatt bodde i Skjåk, er det rimelig å anta at lønningene i Skjåk økte noe. Dette nevnes også i amtmannsberetningen for perioden 1871-1875.⁹⁵ Det var særlig mennenes lønn som økte.⁹⁶ Den dyrere arbeidskraften gjorde at det var noe mindre lønnsomt enn før å dyrke korn.

Storpolitikken og Skjåk: ytre endringer

Storpolitiske avgjørelser skulle også komme til å påvirke Skjåk. Rundt 1870 kom det store mengder amerikansk korn inn på det norske markedet. Også korn fra Svartehavområdet ble importert i store mengder, etter Krimkrigens slutt. Dette var frihandelens glansperiode og etter mange år med dansknorsk kornmonopol kunne man nå importere utenlandsk korn uten høye tollsatser. Dette førte til lavere kornpriser, også i Norge. For mange var dette gode nyheter. Mange små gårder var avhengige av å kjøpe korn. For bygder som Skjåk, som hadde hatt lokalt monopol på kornsalg, var dette dårligere nytt. Innstrømming av billig korn, gjort mulig av blant annet de nye dampskipene, kombinert med jernbaneutbygging, som gjorde frakt innad i Norge enklere, var en utfordring.

«Dæ va både stussle og leidt» - strukturkrise for Skjåk

Forfatter og bonde Olav Løkre skrev i 1918 om 1870- og 80-årene at «dæ va både stussle og leidt for skjåkværom dein tie».⁹⁷ Mellom 1878 og 1879 falt prisen på en hektoliter bygg fra 13,85 kroner til 9,53 kroner.⁹⁸ Dette må ha opplevdes dramatisk for dem som hadde levd av kornsalg. Håvard Teigen beskriver at kornprisene falt allerede fra 1873, og kaller dette en strukturkrise for Skjåk. Likevel er det viktig å ikke overdrive hvor dystert det var.

Jeg har tidligere nevnt at salg av tømmer ga nye arbeidsplasser. Det ga også inntekt. På 1880-tallet, da kornprisfallet var på sitt verste, mener Teigen at inntektene fra tømmeret langt på vei kompenserte for prisfallet på korn.⁹⁹ Disse inntektene gikk bare til de som hadde eiendomsrett i Allmenningen, og ble fordelt etter eierandel, basert på matrikkelskylda. Store gårder, som tapte mest på fallende kornpriser, fikk dermed den største andelen av inntektene fra skogen.

Det kan nå være nyttig å se for seg eksempelgårdene igjen, og skillet som Israelsson presenterer, mellom selvforsyning og produksjon for salg. Jeg har tidligere argumentert

⁹² Skyldsatt til bare 0 mark, 21 øre i 1904 ifølge matrikkelen

⁹³ «Digitalarkivet.no, folketelling 1875 for 0513P Skjåk Prestegjeld, Søre Risheim», <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01052087000002>

⁹⁴ «Digitalarkivet.no, folketelling 1875 for 0513P Skjåk Prestegjeld, Bræk Øvre», <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01052087000181>

⁹⁵ NOS I C. No2, Amtmannsberetning for Kristians amt 1871-1875, Christiania 1879: 1

⁹⁶ Teigen 1976: blant annet side 35. Hele avhandlingen anbefales for et fullt overblikk og over lønns- og prisutvikling i perioden

⁹⁷ Løkre 2012: 45

⁹⁸ Teigen 1976: 124

⁹⁹ Teigen 1999: 49

for at det var de største gårdene som hadde et overskudd av korn å selge, men at også noen mellomstore gårder kunne gjøre det. Derimot var det gårder i alle størrelser som solgte smør, eller handlet med bek og tjære. Mesteparten av kornproduksjonen, også på store gårder, var til eget bruk. Mange reagerte også på de lavere prisene med å produsere enda mer korn enn før, i alle fall fram til 1890.¹⁰⁰ Det er dermed ikke sikkert at et fall i kornprisene var så dramatisk som Løkre beskrev det. Hans beretning var skrevet lenge etter hendelsene og bygde opp under et narrativ om krisen.

Nettoutbyttet ble derimot dårligere for større gårder utover 1880-tallet, «væsentlig paa Grund af de lave og nedadgaende Kornpriser, samtidig med at Arbeidsprisene (driftsomkostningerne), navnlig som Følge af den stærke Udvandring af arbeidsføre Folk, have været høie og i Stigende.»¹⁰¹

Nye tider, nye løsninger

Prisen på korn falt altså brått og mye, og skjåkværene møtte en endret verden. Prisene på andre varer, som kyr, melk og smør, falt mindre i samme periode. Samtidig gikk faktisk antallet dyr i bygda ned, ifølge jordbrukstillingene.¹⁰² Antallet sauer og geiter gikk særlig ned. Dette kan virke som en ulogisk respons – hvorfor satset de ikke hardt på å ha flere dyr, og minsket på åkerarealet og kornproduksjonen? En mulig årsak kan være nedgangen i folketallet. En annen kan være at avlsarbeid og forbedringer i dyreholdet fikk gjennomslag. I de neste avsnittene vil jeg presentere alternativene.

Etter befolkningsveksten tidlig på 1800-tallet, var det ryddet mange nye, små gårder, lengre opp i de bratte liene. De hadde ofte lite dyrket jord, men mange hadde seter og tilgang på beitemark.¹⁰³ Det fantes også ofte nok arbeidskraft til å gjete dyrene og til å sanke attåtfôr i utmarka. Dermed var antallet dyr veldig høyt, for å mette denne store befolkningen, og ressursene ble intensivt utnyttet.

Når vinduet til Amerika, jernbanearbeid, veiarbeid, Trondheim eller andre steder åpnet seg, sank befolkningstallet igjen, slik vi har sett. Det er mulig å se for seg at dette fikk to effekter på dyreholdet, som begge førte til færre dyr: for det første var behovet for å utnytte de aller mest marginale ressursene kanskje mindre, siden det var færre munner å mette. For det andre fantes det færre hender som kunne plukke reinlav, gjete geiter og samle strå og kvist til fôr. Behovet for å bruke de aller mest marginale ressursene, de som gjorde at man kunne få én ekstra sau eller ku gjennom vinteren, sank. Samtidig forsvant også arbeidskraften som krevdes for å gjøre det. Da var det mer rasjonelt å ha noen færre dyr, både på større og mindre gårder.

En annen mulig forklaring var at arbeidet for å bedre dyrestellet faktisk hadde fått effekt, og man fikk mer ut av hvert dyr. Dermed kunne en nedgang i antall dyr faktisk innebære en økt satsing på dyrehold. Mye kan tyde på at dette hadde effekt. Den første kvegutstillingen i Skjåk ble holdt i 1891. Det ble delt ut premier sponset av kommunen og amtets landbruksforening. Meierimester Berner og Amtssagronom Kjølstad var dommere, og Berner holdt et foredrag om husdyrhold. Etter hvert holdt de også fjøsskuer. Berner holdt flere foredrag i Skjåk. Det er Olav Løkre som forteller dette. Han var selv en foregangsmann, noe vi kommer tilbake til, og beskrev at disse

¹⁰⁰ Hosar 1998: 276

¹⁰¹ NOS III 102 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1881-1885*, Kristiania 1890: 2

¹⁰² Teigen 1999:59

¹⁰³ Grjøtheim 1978: 117

arrangementene fikk stor oppslutning og gode resultater. «... stellet ble rensligere, og sulteforinga forsvant».¹⁰⁴

Vridingen mot dyrehold handlet ikke bare om salg av meieriprodukter. Også prisen på levende dyr var høy, og mange solgte ungfø. ¹⁰⁵ Der en satsing på melk kanskje gjorde at man føret bedre, slik Løkre beskrev, ville kanskje en satsing på salg av levende dyr gjøre at sulteføring var mer vanlig. Løkre var nok en optimist, som beskrev utviklingen på en veldig positiv måte, i en bok skrevet for et lokalt publikum. Andre kilder, som amtmannsberetninger og folkeminner, forteller at det tok lang tid å få gårdbrukerne i Skjåk til å bruke ny teknologi, føre mer med høy og tilpasse seg markedet. I 1890 meldte for eksempel lensmannen om at det ikke finnes importerte rasedyr i Skjåk. Avlsarbeidet foregikk altså med de lokale dyrene. I beretningen fra 1876-1880 nevner amtmannen spesifikt at overgangen til en mer moderne drift går sakte i fjellbygdene, og mener at det «... vides ingen noget framtrædende Forandring i Femaaret at have fundet Sted paa Kvægstellens Omraade».¹⁰⁶ Som diskutert i metodekapittelet, er heller ikke amtmannsberetningene nøytrale kilder. De har ofte et ovenfraperspektiv, og beskriver ikke alltid det lokale like godt. At de var så skeptiske til tilstanden, var dermed ikke nødvendigvis en speiling av virkeligheten i Skjåk. I 1881 var amtmannen mer optimistisk og skrev at «Allikevel er Sandsen for et bedre og rensligere Fjøsstell i nogen Stigning»¹⁰⁷ Det er altså godt mulig at skjåkværene, i alle fall noen, gikk over til et mer moderne fjøsstell.

Utdanning og spesialisering

På andre halvdel av 1800-tallet ble det opprettet en rekke landbruksskoler og meieriskoler i Norge. De første var private, ofte støttet av Norges Vel.¹⁰⁸ De skulle lære opp folket i en ny, mer rasjonell og effektiv måte å drive jorda på. Der de tidlige tiltakene i stor grad handlet om korndyrking, ble det også etter hvert forsøkt med ulike tiltak som skulle effektivisere og forbedre fedriften. Arbeidet med å få bøndene til å ha færre dyr, men føre dem bedre, er allerede nevnt. Etter hvert ble også melkeforedlingen et satsingsområde. Utdanning, profesjonalisering og spesialisering var også viktig, og både staten, gjennom amtene, og landbruksselskap engasjerte seg i dette. Dette kan vi se spor etter i Skjåk.

Utdanning og amtsmeierimestre

Etter hvert dukket det opp en rekke små meierier rundt om i Norge. De fleste var private, og tilhørte en større gård. Norges Vel betalte lønn til en rekke sveitsere som skulle lære ystekunsten videre. Disse lærte også opp lokale kvinner. På enkelte større gårder, som Reins Kloster på Fosen, kunne norske kvinner få gå en slags meieriskole. Noen kvinner fikk også reise til Danmark og få opplæring i ysting der, hele 29 kvinner var i Danmark mellom 1868 og 1874.¹⁰⁹ Også i Kristians Amt ble det opprettet landbruksskole. Den hadde i perioden fra 1881 16 elever, men få var fra nord i Gudbrandsdalen. «Det maa som et beklageligt Træk framhæves, at Amtets Landbrugsskole ogsaa har været lidet benyttet fra disse Dirstrikter, ialfald i den senere Tid.»¹¹⁰

¹⁰⁴ Løkre 2012: 107

¹⁰⁵ Teigen 1976: 119

¹⁰⁶ NOS II C. No.2 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1876-1880*, Kristiania 1884 4

¹⁰⁷ NOS III 102 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1881-1885*, Kristiania 1890 5

¹⁰⁸ Hasund 1941: 409

¹⁰⁹ Benterud 1908: 50

¹¹⁰ NOS III 102 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1881-1885*, Kristiania 1890: 4

Staten involverte seg også i arbeidet for en utvikling av landbruket, i tillegg til de private aktørene som Norges Vel. Landbrukshøyskolen på Ås ble startet allerede i 1859. Utover 1860-tallet kunne kvinner gå ettårige kurs der. Amtene ansatte etter hvert amtsagronomer. I Kristians Amt kan det synes, ut fra amtmannsberetningene, som at de virket mest sør i amtet, der det var større skala på jordbruket, og at amtsagronomene sjeldnere var i fjellbygdene.

Derimot var den amtsansatte meierimester Berner en god del i Skjåk i perioden før århundreskiftet. Olav Løkre Ramstad, bonden og forfatteren som jeg tidligere har sitert, ble omtalt som en lokal foregangsmann for nye metoder i husdyrstel og åkerbruk rundt 1900. Han fikk opplæring av meierimester Berner som var en del i Skjåk. Blant nyvinningene han gikk in for, var vekselsbruk, dyrking av rotgrønnsaker både til folk og dyr og bedre fôring.

Berner var også aktiv med innlegg i avisene.¹¹¹ Han argumenterte for at man også måtte se mulighetene for økt salg av ost og smør med jernbanen. Dette gjaldt kanskje ikke Skjåk i særlig grad, fordi jernbanen aldri kom dit. Derimot kan det vise at gårdbrukerne i Skjåk ble eksponert for nye ideer og impulser gjennom fagpersoner utenfra og var bevisst på at det fantes et marked for meieriprodukter.

Ny teknologi

Amtmannen, SSB som utformet folketellingene, og Selskapet for Norges Vel, var alle veldig opptatt av hvilke nye maskiner og redskaper som ble brukt rundt om i Norge. Ofte forbindes overgangen til de nye maskinene med hamskiftet. Lensmennene blir spurt om å svare på hvor mange radsåmaskiner, høstemaskiner, dampsterskemaskiner, og pigterskemaskiner som finnes i herredet. I Skjåk var det ikke særlig mange av disse.

Amtmannen kommenterer i 1881 at det er få slike maskiner nord i Gudbrandsdalen, fordi terrenget er vanskelig.¹¹² Det naturlige utgangspunktet formet altså hvilke typer teknologi som ble vanlig. Derimot ble håndseparatorer «temmelig almindelige» på 1890-tallet, og gjorde melkestellet enklere og mer effektivt.¹¹³ Separatoren fungerte godt i Skjåk og kan ha gjort satsingen på melkeforedling enklere. Bortsett fra separatoren var det ingen andre redskaper eller maskiner som påvirket kvinnenenes arbeid i særlig grad. Bildet av et hamskifte på 1800-tallet med mengder av ny teknologi, der arbeidshverdagen endret seg dramatisk, stemmer altså i liten grad når det gjelder Skjåk.

Melk, ost og smør

I skjemaene lensmennene fylte ut, skulle de gjøre rede for melkemengden per ku per år. I skjemaet skulle lensmennene fylle ut både for gjennomsnittet i bygda, men også «for de mere framskredne jordbrukerne». Generelt ligger den angitte melkemengde for de mer framskredne brukene høyere enn snittet. Tallene varierer en hel del og virker som svært grove anslag.

¹¹¹Nordre Trondhjems Amtstidende 24.06.1887

<https://www.nb.no/items/6efab4da20991aec2e6e8eb72e45e411?page=0&searchText=norsk%20landmandsblad>

Gudbrandsdølen 24.01.1896

<https://www.nb.no/items/a504b7bc7bbbe8da2edd2692b134f67d?page=0&searchText=berner%20melk>

¹¹² NOS III 102 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1881-1885, Kristiania 1890*: 3

¹¹³ NOS III 206 Hefte 1 *Amtmannsberetning for Kristians amt 1886-1890, Kristiania 1894*: 14

Tabell 2 Melkemengde 1880-1900

År	Gjennomsnitt	Framskredne gårder
1880	1200	1500
1885	900	1000
1890	1000	1500
1895	900	1400
1900	1000	1600

(Tall fra lensmennenes femårsberetninger mellom 1880 og 1900)¹¹⁴

Israelsson mener at man i Sverige i denne perioden ikke var så opptatt av melkemengden i liter. Det var heller viktig hvor mye kua melket etter kalving, eller hvor lenge den var avsinet mellom hver kalv.¹¹⁵ Hennes svenske materiale melder om et spenn mellom 500 og 3750 liter per ku. Hun setter et skille ved 2000 liter og argumenterer for at dette markerer skillet mellom selvforsyning og produksjon for salg på andre halvdel av 1800-tallet og starten av 1900-tallet.¹¹⁶

Sammenliknet med dette ser tallene fra Skjåk, som oppgitt i tabellen over, svært lave ut. I Amtmannsberetningen fra 1876-1880 står det at gjennomsnittlig melkemengde for en ku i Nordre Gudbrandsdalen på et år er 1163,055 pottes, som tilsvarer om lag 1200 liter.¹¹⁷ Amtmannen skrev derimot at han mistenker at den oppgitte mengden er for stor.¹¹⁸ Melkemengden for Søndre Gudbrandsdalen er oppgitt til 962,571 pottes, altså betydelig lavere. Det er antageligvis derfor han mener at de oppgitte mengdene fra nord i dalen, som var kjent som et skinnere og mindre utviklet område, virket for høye. Det er derimot ikke sagt at han hadde rett i dette.

Det er altså vanskelig å anslå akkurat hvor store melkemengder det var. Kanskje gjelder Israelssons antagelser om at den jevne bonde ikke var så opptatt av å måle melkemengden i liter, også i Norge. Viktigere var det at kua var snill, rolig, og melket jevnt. Avlsarbeidet gikk også nokså sakte i Skjåk, slik at mange hadde kyr av «gamle» raser, som melket langt mindre enn moderne raser. Det jeg derimot ser som viktig, er at lensmennene mente det var forskjell på hvor «framskredne» de ulike gårdbrukerne var, og at dette hadde konsekvenser for avkastningen på dyrene. At de også mener at det er en positiv utvikling, hvis man ser bort fra tallene for 1880, ser jeg også på som viktig.

Salg av ost og smør

Lensmennene skulle også vurdere hvor stor betydning salg av ost, smør og melk hadde for Skjåk. På alle skjemaene fra 1880 og framover, står det at salget av smør har «megen betydning».¹¹⁹ På 1880-tallet ble det startet flere smørforeninger i Skjåk, der man gikk sammen om å foredle, salte, og deretter selge smøret ut av bygda.¹²⁰ Dette var en form for fellesdrift, men der selve foredlingen skjedde på hver enkelt gård eller seter. På spørsmålet om salg av melk, også konsummelk til nærliggende by, har de svart «0». Betydningen av ostesalg går fra «ringe» i 1880, til «nogen» i de neste femårsperiodene. Det var ofte geitost, av den hvite, magre typen, som var ostetypen de

¹¹⁴ Statsarkivet Hamar, Lensmann i Lom og Skjåk, skjema om fedrift for årene 1880-1900

¹¹⁵ Israelsson 2005: 133

¹¹⁶ Israelsson 2005: 134

¹¹⁷ Velle Espeland, «Om gammalt mål og gammel vekt», u. å https://www.sprakradet.no/Vi-og-vart/Publikasjoner/Spraaknytt/Arkivet/2006/Spraaknytt_4_2006/Gammalt/ sist besøkt 18.02.2021

¹¹⁸ NOS II C. No.2 Hefte 1, Amtmannsberetning for Kristians amt 1876-1880, Kristiania 1884:4

¹¹⁹ Statsarkivet Hamar, Lensmann for Lom og Skjåk, nevnt i bakgrunns materialet til femårsberetningene, for eksempel skjema 6 fedrift 1906-1910

¹²⁰ NOS III 206 Hefte 1 *Amtmannsberetning for Kristians amt 1886-1890*, Kristiania 1894:14

solgte rundt 1880. Den kunne produseres ved siden av smøret, som var den viktigste salgsvaren.¹²¹

Setra, kyrne, geitene og melka var kvinnenenes ansvar, og de bidro gjennom dette arbeidet mye til familiens økonomi. Dette ga dem en viktig rolle i husholdet.¹²²

Den første meiersken og det første meieriet i Skjåk

I 1870 ble Embjørg Stensgaard født i Skjåk. Hennes livshistorie, som hun selv skrev ned og sendte inn til Norsk Folkeminnesamling, er på mange måter både typisk og utypisk for Skjåk i hennes periode. Hun var fra Steinsgard eksempelgården i forrige kapittel, altså en ganske stor gård. Som barn og ung jente var hun budeie på en av setrene ved Billingen.¹²³

Da hun var atten år, dro hun i lære ved Stange meieri. Etter dette fikk hun jobb på et meieri i Ytre Enebakk på Romerike. Her fikk hun flere priser for arbeidet sitt, for eksempel en pris for osten sin på en meieriutstilling i 1895.¹²⁴ Prisen fikk hun på en stor meieriutstilling der både Norges Vel og staten var involvert. Embjørg fikk også et stipend for å reise til Danmark for å lære mer. Hvem hun fikk stipend av, har jeg ikke klart å finne ut av. Jeg finner ikke navnet hennes på listene fra Norges Vel.¹²⁵ Dette tyder på at også andre aktører engasjerte seg i melkeforedlingen.

Embjørg var ikke unik som utdannet meierske. I avisene fra tiden ble det stadig søkt etter «dyktige meiersker».¹²⁶ Samtidig kan det virke som det heller ikke var overflod av utdannede meiersker, i alle fall ikke i Skjåk. I folketellingen fra 1900 for Skjåk, er det bare to kvinner som står oppgitt som meierske, og Embjørg er ikke en av dem. Det er derimot 75 som har «budeie» oppgitt som yrke. I folketellingen fra 1875 er det 41 som har budeie som yrke. Disse kvinnene er i alle aldre, men bare én er gift.¹²⁷

Skillet mellom disse to titlene handlet antageligvis om utdannelsen, ikke nødvendigvis hvilke oppgaver kvinnene hadde. I 1865 og fram mot århundreskiftet foredlet nesten alle kvinner med ku eller geit melka selv. De hadde likevel ikke tittel som meierske, men bare kone. I 1865 var det faktisk ingen som hadde budeie oppført som yrke. Dette sier mer om måten folketellingen telte innbyggerne, enn om kvinnenenes faktiske yrker. Den nye tittelen signaliserer en profesjonalisering av melkeforedlingen, fra budeie til meierske. At dette nå ble registrert, kan også tyde på en ny interesse for melkeforedling fra myndighetenes side. At for eksempel Embjørg ikke sto registrert som meierske, til tross for både utdanning og meieridrift, kan bety at dette yrket kanskje bare ble registrert om man var ugift.¹²⁸

¹²¹ Grjøtheim 1978: 65

¹²² Berggreen 1990: 39

¹²³ Universitet i Oslo, Norsk Folkeminnesamling, Embjørg Kvale MO64 OPL47

¹²⁴ Trondhjems Adresseavis 1895.03.14

<https://www.nb.no/items/085d2db0fb716ad0309e593ac42926ee?page=0&searchText=embj%C3%B8rg>,

¹²⁵ Hasund 1941: 510

¹²⁶ Lillehammer Tilskuer 1889.02.13,

<https://www.nb.no/items/ef46476dcdf2eba803227ac41ff4f0b?page=0&searchText=Lillehammer%20Tilskuer%201889.02.13>

¹²⁷ «Digitalarkivet.no, folketelling 1875 for 0513P Skjåk prestegjeld, søk på budeie»

https://www.digitalarkivet.no/census/search/1875?fornavn=&etternavn=&kjonn=&familiestilling=&sivilstand=g&yrke=budeie&fodselsaar=&fodested=&ny_husholdning=&bostatus=&sedvanlig_bosted=&antatt_oppholdssted=&statsborgerskap=&trossamfunn=&bygning_for_natteopphold=&etasje=&etnisitet=&etnisitet_mors=&spraak=&merknader=&bosted=&bydel=&gaardsnummer=&bruksnummer=&gaardseier=&area%5B%5D=2618&area%5B%5D=3065&sort=rel (15.03.2021)

¹²⁸ For en videre diskusjon om registrering av gifte kvinners arbeid, se Hege Roll Hansens bok *Arbeid og forsørgelse*

I 1896 startet Embjørg, sammen med folk fra nabogårdene, et meieri, eller ysteri, på Sygard Kvåle, eller Kvale søndre som den heter i folketellingene. På sommeren var meieriet på setra, på Billingen. På Billingen lå setra som tilhørte hennes familie, men også flere andre gårder hadde setre i samme setergrend. Sygard Kvåle var en mellomstor gård, med åtte kyr og femten geiter.¹²⁹ De hadde altså nok melk til å produsere et overskudd for salg, hvis vi følger Israelssons logikk. Slo de seg sammen med andre gårdbrukere i området rundt Sygard Kvåle, eller med de andre i seterlaget, hadde de mer enn nok melk.

Embjørg drev bare meieriet et par år. Hun giftet seg med Rolv Kvale, og de gikk etter to år over til å drive landhandel, der de blant annet solgte smør.¹³⁰ De drev parallelt et lite bruk, Marlo nordre, som også hadde seter. Ved folketellingen i 1900 er det oppgitt at de har ansatt en budeie, mens Embjørg er oppgitt som landhandlerkone og gårdbruker.¹³¹ Rolv satt etter hvert i styret for Nord-Gudbrandsdal jordbruk- og husmorskole.¹³²

Dette første meieriet var altså i drift bare en kort periode. Det er dessuten ikke registrert hos lensmannen. Han oppgir i samtlige innberetninger til amtsmannen at det ikke finnes meieri i Skjåk. I femårsberetningen for 1896 til 1900, altså perioden der det skal ha vært meieri på Kvåle, skrev han om meierier at «intet sådant anleg finnes i Herredet».¹³³ Kanskje var meieriet på Kvåle i veldig liten skala, uten andre ansatte enn familiemedlemmer, eller kanskje de først og fremst produserte for eget forbruk, men med metodene Embjørg hadde lært. Det er dessuten ikke sikker at lensmannen hadde full oversikt over alt i bygda, eller kanskje han valgte å ikke registrere et meieri som bare var virksomt en kort tid. Smørforeningene ble heller ikke registrert av lensmennene, selv om de også var en fellesproduksjon av melkeprodukter for salg.

Embjørg var spesiell i bygda, som fikk så mye utdanning, og som reiste så mye. Samtidig fortsatte hun å bruke naturen på samme vis som generasjoner før henne, som beite. Setra, og det frodige beitet der, var fortsatt utgangspunktet for melkeforedlingen om sommeren.

I de forrige avsnittene har jeg tatt utgangspunkt i at Embjørgs meieri produserte ost av kumelk. Kanskje mer rimelig er det, ut fra kildematerialet fra lensmennene, å anta at de produserte smør og mager geitost. Forholdene lå til rette for geitehold i Skjåk, og smørprisene var høye. Denne kombinasjonen av smør og ost var en fornuftig bruk av naturressursene og kan ha vært en lokal tilpasning til oppfordringene om å produsere mer ost for salg.

Skogen - den viktigste inntektskilden

Nå har jeg undersøkt kvinnenens viktigste arbeidsplass, setra og fjøset, og hvordan dette brukte ressursene fra utmarka til beite og fôr. Mesteparten av naturressursene i Skjåk var i utmarka, og det som først og fremst ga pengeinntekter var tømmer salg, og arbeidet med tømmeret. Skogen var i stor grad mennenes domene. Skogen ga tømmer for salg,

¹²⁹ «Digitalarkivet.no, folketelling 1875 for 0513P Skjåk prestegjeld, Kvåle Søndre» <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01052087002229> (20.02.2021)

¹³⁰ «Embjørg Kvåle» sist endret 25.01.2016 *Lokalhistoriewiki* https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Embjoerg_Kvale, sist besøkt 18.19.2020

¹³¹ Folketellingen 1900: «Digitalarkivet.no, folketelling 1900 for 0513 Skjåk herred, Embjørg Kvale», <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037079001951> (18.03.2021)

¹³² Lindsheim med flere 1966: 370

¹³³ Statsarkivet Hamar, Lensmann for Lom og Skjåk, 1896-1900, skjema 14 Meierier og ysterier

og til eget bruk. Lensmannen i 1895 svarte at man i Skjåk herred solgte «sagbord, tjære, trækuld».¹³⁴ Salget av ved til brensel var også av betydning.

Skogen var som tidligere nevnt økonomisk viktig i det vi kan kalle strukturkrisen etter 1865, men salget av tømmer startet før dette. Det første store tømmeretallet skjedde i 1852. På 1860-tallet var det en konflikt om et stort tømmeretall. Et mindretall av Allmenningseierne protesterte, og mente at skogen ville bli ødelagt, til en for lav pris. Skeptikerne tok saken hele veien til Høyesterett, og vant. Ressursene i skogen, og forvaltningen av dem, var altså svært viktige. I 1870 ble det gjort et nytt tømmeretall, etter «forstfagleg trygge rutiner».¹³⁵ Det blir solgt en hel del tømmer opp mot århundreskiftet. Allmenningen solgte i starten tømmer på rot, ikke foredlet tømmer. Fra 1890-tallet begynte Allmenningen å drive sagbruk for egen regning. Som tidligere nevnt var det gårdene med eiendomsrett som fikk inntektene av tømmeretallet. Fra 1890-tallet økte mengden innskudd i banken, noe som tyder på at det var mer penger i omløp i bygda.¹³⁶

Allerede fra 1860 hadde Allmenningen flere skogsoppsynsmenn som fikk lønn, og også oppsynsbetjenter, som tidligere nevnt. De fikk riktignok ikke særlig godt betalt, sammenliknet med for eksempel meierimestrene Norges Vel ansatte.¹³⁷ Kanskje var oppsynsmannsjobben noe de gjorde i tillegg til å drive eget bruk. I 1871 vedtok allmenningsstyret at de skulle kjøpe inn tre eksemplarer av boka *Veiledning i det viktigste af den Norske Skogshusholdning*, og at denne skulle sirkulere mellom styremedlemmene.¹³⁸ Vi kan altså se en antydning til profesjonalisering også av skogsdriften, der fagkunnskap fikk en større rolle enn før. Rundt 1880 ble Gregorius Rudser skogsoppsynsmann. Han hadde utdanning fra «skogskule».¹³⁹ Staten ansatte fagpersoner på skog omkring 1860.¹⁴⁰ Disse forstassistene var på inspeksjon i skogen, og ga veiledning til oppsynsmennene. Utviklingen i Skjåk fulgte dermed den generelle utviklingen, der også skogbruket ble mer profesjonalisert, og mer rettet mot produksjon for salg.

En mer profesjonell skogdrift fikk også konsekvenser for de med bruksrett. Vi har allerede diskutert hvordan Allmenningsreglene la begrensinger på bruken av ressursene. Som T Steinbakke skriver: det ble «... køyrt mykje bar fra lengst sør i ålmenninga for lenge sia, da det ikkje var så strengt med det forstlige».¹⁴¹ Når skogen ble viktigere økonomisk, ble det nok ikke mindre strengt, og det er en rekke eksempler på folk som måtte betale bøter for å ha hugget ulovlig, satt opp gjerder, eller på andre måter brukt mer av de felles ressursene enn de hadde rett på. Flere av dem solgte også tømmer ulovlig.¹⁴² Samtidig fikk de aller fleste bruke skogen til det de trengte, og fikk innvilget tømmer til hus og gjerder.

Oppsynsmannen som Allmenningen hadde ansatt, skulle for eksempel passe på at det ikke ble hugget mer løv enn det som var lov, og blinke ut trær for salg. Mange menn i bygda fikk arbeid i skogen. En del hugget og kjørte tømmer, men Allmenningen organiserte også hugging av ris, løv og neverflekking, mot dagslønn. Fortsatt ble det,

¹³⁴ Statsarkivet Hamar, Lensmann for Lom og Skjåk, 1891-1895 Skjema 7 Skogbruk,

¹³⁵ Hosar 1998: 93

¹³⁶ Teigen 1999: 69

¹³⁷ Hasund 1941: 419

¹³⁸ Bruheim 1969: 110

¹³⁹ Løkne 2012: 18

¹⁴⁰ Hasund 1941: 375

¹⁴¹ Lindsheim med flere 1966: 332

¹⁴² Bruheim 1969: 104

godt utover 1900-tallet, drevet utvinning av tjære og bek i utmarka. Torv, som Selskapet for Norges Vel ivret for, var det derimot lite av, og det var ikke i bruk som brensel.¹⁴³

«Ei uslökkjeleg lyst på reinsjakta»¹⁴⁴

I lensmannsberetningen som dekker 1876-1880 svarer lensmannen med et entusiastisk «ja!» på spørsmålet om det foregikk jakt i Skjåk. Det er først og fremst rein og rype som det ble jaktet på, og først og fremst med skytevåpen. Utbyttet har ikke vært større enn tidligere år. I folketellingen fra 1875 er nitten personer oppgitt med tittelen «jæger».¹⁴⁵ I tillegg har de yrker som gårdbruker, veiarbeider, tømmermann og husmann. Folketellingen fra 1900 oppgir bare to som «jæger», men det er ingen grunn til å tro at det betyr at færre jaktet. Hosar mener at jakt i bygda var en attåttnæring, men først og fremst en fritidsinteresse.¹⁴⁶

For noen var jakten viktigere enn for andre. Johan Ørjasæter fortalte i 1966 om sine barndomsminner om Svein Kvitingen (1865-1939), kjent som en veldig dyktig jeger. Svein var veldig glad i å være i fjellet. «Å skreva ut etter reinen over Kyrkjeranden eller over Tundradalsbandet var noko anna for han Svein enn å truske og liggje ved kvenna eller hogge lauv».¹⁴⁷ Svein er også et eksempel på hvordan man kunne klare seg på en liten gård: han drev jakt, leide ut setra til turister, og var fjellfører, børsemaker og reparatør av maskiner, ved siden av å drive jorda sammen med kona.¹⁴⁸

Allmenningen begynte å selge jaktkort i 1900, til både utlendinger og folk utenbygds fra. Disse fikk da jakte på villrein i Allmenningens områder.¹⁴⁹ Slik ble også denne måten å bruke naturen en inntektskilde, og ikke bare matauk eller sport. Jeg mener at dette også er et eksempel på den økende reguleringen av naturressursene, som kom når de fikk større økonomisk verdi. Det ble også fisket i Skjåk, både som tilskudd til maten, men også som sport. På 1870-tallet ble det også satt ut fisk i flere vann på privat initiativ, for sportsfiskets skyld.¹⁵⁰

Turistene kommer kjørende

Også naturopplevelsen i seg selv ble mer ettertraktet på andre halvdel av 1800-tallet, og å bruke naturen som rekreasjon og for å gå fottur ble vanligere. Også jakt og fiske var populært. Allerede i 1860 reiste Vinje gjennom Gudbrandsdalen og skrev om hvor vakkert det var. Fjellturisme ble vanligere og mer attraktivt i andre halvdel av 1800-tallet, og også til Skjåk kom det mange utenlandske og innenlandske turister. Skjåk ligger mellom øst og vest, og ble sammen med andre bygder i Gudbrandsdalen populære reisemål. Rundt 1890 kom veien over fjellet, både Grotli-Geiranger og Grotli-Stryn, og i 1896 kom jernbanen til Otta. Dette gjorde det mulig for turister å reise gjennom Skjåk. I tillegg begynte turister å komme med båt til Geiranger og krysse over fjellet til Skjåk derfra.¹⁵¹ Storinnrykket av turister kom fra 1890-tallet og utover.

¹⁴³ Statsarkivet Hamar, Lensmann for Lom og Skjåk, 1896-1900, skjema 8 skogbruk

¹⁴⁴ Lindsheim med flere 1966: 373

¹⁴⁵ «Digitalarkivet.no, folketelling for 0513P Sjåk prestegjeld, jæger»

https://www.digitalarkivet.no/census/search/1875?fornavn=&etternavn=&kjonn=&familiestilling=&sivilstand=&ykke=j%C3%A6ger&fodselsaar=&fodested=&ny_husholdning=&bostatus=&sedvanlig_bosted=&antatt_opphold_ssted=&statsborgerskap=&trossamfunn=&bygning_for_natteopphold=&etasje=&etnisitet=&etnisitet_mors=&sp_raak=&merknader=&bosted=&bydel=&qaardsnummer=&bruksnummer=&qaardseier=&area%5B%5D=2618&area%5B%5D=3065&sort=rel (04.05.2021)

¹⁴⁶ Hosar 1998: 302

¹⁴⁷ Lindsheim med flere 1966: 374

¹⁴⁸ Lindsheim med flere 1966: 375

¹⁴⁹ Bruheim 1969: 131

¹⁵⁰ Bruheim 1969: 98

¹⁵¹ Hans Jacob Eide, *Ottadalen, befolkning, næringsliv og samferdsel*, Lom 1958: 151

Fra 1870-tallet av fantes det flere skysstasjoner og fjellstover i Skjåk, der reisende kunne få mat og hus. Ett eksempel er Pollfoss, som ligger mellom Grotli, oppe på fjellet, og bygda. I 1890 inngikk Kristian Hjelter, som var gift med svigerinnen til Embjørg Kvale, avtale med staten om å drive skysstasjon og gjestgiveri ved Pollfossen. Han skulle holde åpent på sommeren og tilby hester og losji. Til gjengjeld fikk han pengestøtte. Hjelter var en ivrig og engasjert type som ikke var redd for å prøve noe nytt. Han hadde vært ordfører, satt i Allmenningstyret, og var blant de første til å bruke kunstgjødsel og skaffe seg bil i bygda.¹⁵²

Hjelter bygde et stort, nytt hotell i 1897. Han fikk gratis tømmer fra Allmenningen for å bygge stall. Til gjengjeld skulle skogsarbeiderne som jobbet i Allmenningen om vinteren få gratis losji til seg og hestene sine.¹⁵³ Her ser vi altså også at skogdriften gjorde nye næringer mulig.

Turistene, og deres bruk av naturen i Skjåk, var en inntektskilde for skjåkværene. Noen, som Hjelter, levde av turistene. For andre var de et tilskudd til det vanlige landbruket. Å selge mat og tilby skyss til turistene kunne gi inntekter. Mange lot også turister overnatte på setra mot betaling, slik Vinje gjorde på sin reise til Trondheim. I Skjåk var et eksempel Sota seter, som var setra til den tidligere nevnte fjellfører og jeger Svein. I 1894 inngikk han avtale med Den Norske Turistforening om å tilby kost og losji til fjellturistene.¹⁵⁴ Tømmeret til turistrytta fikk han billig av Allmenningen. Hvor økonomisk viktig turismen var, er vanskelig å anslå. Det var heller ikke noe helt nytt, men det ble absolutt intensivert i løpet av perioden.

Hva var nytt for kvinnene?

For kvinnene innebar de nye næringene både muligheter og økt konkurranse. Å ta utdanning, slik Embjørg Kvale gjorde, kunne gi inntekt og en mulighet for et spennende yrke. Samtidig innebar utdanningen som regel en fordyping i arbeid som tradisjonelt hadde vært kvinnenens domene. Kvinnene i Skjåk lærte om husstell og melkestell, ikke om maskiner og skogpleie. Perioden innebar en form for profesjonalisering og effektivisering av kvinnelige sysler. Berggreen mener at et vanlig trekk ved hamskiftet var en myndighetsforskyvning, der menn gikk inn i kvinners tidligere oppgaver. Landbruksskolene, der det ofte var menn som fikk utdanning, var en del av dette.¹⁵⁵ I Skjåk ga seg dette utslag i at selv om det fortsatt i stor grad var kvinnene som utførte arbeidet med dyrene og med melkeforedlingen, var det menn som var ekspertene. Norges Vel forsøkte fra 1860-tallet av å få flere menn til å arbeide med kvegrøkt, og skrev at «Det var utvilsomt et riktig trekk når selskapet på denne tid lot opplære unge *menn* til fjøsarbeidet».¹⁵⁶ Samtidig gikk utviklingen sakte i Skjåk, og som eksempel erdet først etter århundreskiftet man fikk mannlige meieriansatte. Sommestad peker, som tidligere diskutert, på at melkeforedlingen ble omkodet til en mannlige oppgave i Sverige på starten av 1900-tallet, men at dette gikk saktere på bygda og der det var lite meieridrift. Dette mønsteret kan vi også se i Skjåk.

Selv om ekspertene i stor grad var menn, har vi også sett eksempler på kvinner som tok utdanning og forsøkte nye ting, slik som Embjørg. I vår periode var det stort sett fortsatt

¹⁵²«Christian A. Hjelter» sist endret 26.01.2016, *Lokalhistoriewiki*

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Christian_A._Hjelter sist besøkt 20.02.2021

¹⁵³ «Pollfoss Hotell» sist endret 06.08.2019, *Lokalhistoriewiki* https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Pollfoss_hotell sist besøkt 22.02.2021

¹⁵⁴ «Sota Sæter» sist endret 26.01.2016, *Lokalhistoriewiki* https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Sota_S%C3%A6ter lastet ned 19.02.2021

¹⁵⁵ Berggreen 1990: 159

¹⁵⁶ Hasund 1941: 394

kvinner som steller dyrene i Skjåk. Løkre skal ha stelt i fjøset selv, men dette var så spesielt at det ble husket.¹⁵⁷ Ved at kvinnenens arbeid ble profesjonalisert, og fikk en større økonomisk betydning enn før, fikk kanskje arbeidet også en høyere status. At flere menn hadde arbeid utenfor gården, være det seg i skogen eller på veiarbeid, førte kanskje til et større mannsfravær. Da ble kvinnenens innsats for å drive gården enda viktigere, og kanskje fikk de et større ansvar. Som Ørjasæter skriver: «å ha gard og ikkje kjerring i gamle dager var mest uråd (...)».¹⁵⁸

Små og store husholdninger

Hvis vi tenker oss de små og store typegårdene fra forrige kapittel, kan de kanskje kaste lys over hvilke endringer som påvirket hvem. Det virker for eksempel rimelig å anta at det først og fremst var menn og ungdommer fra de sentrifugale husholdningene som fikk arbeid på vei og i skogen. Det vil si at konene på de små gårdene fortsatt måtte drive gården, og utføre begge kjønns oppgaver. De lavere prisene på korn, kombinert med høyere lønninger, gjorde kanskje at levestandarden økte også på små gårder.

En liten gård, med lite jord og få dyr, hadde antageligvis mindre mulighet til å drive med avl, skaffe seg separator, eller kjøpe inn nye redskaper. Vi kan dessuten via folketellingen i både 1875 og 1900 se at mange små gårder hadde svært få dyr, og antageligvis ikke fikk noe overskudd av melk som kunne foredles og selges. Teigen mener at en viktig forskjell på store og små gårder mot slutten av 1800-tallet er at de små brukte all sin innmark til matproduksjon, for å være mest mulig selvforsynte. Dette virker rimelig. En større gård hadde mulighet til å dyrke nok til eget bruk og i tillegg dyrke fôr.

Generelt i Norge hadde større gårder mindre småfe, og mengden småfe sank også mot slutten av 1800-tallet. Dette mønsteret finner vi også i Skjåk, men fordi det fantes et marked for geitemelk og mye tilgjengelig beite, var nedgangen i geiteholdet mindre der enn mange andre steder. Geitene var altså en del av en lokal tilpasning. I begynnelsen brukte skjåkværene geitemelka til å lage mager geitost. Da kunne de bruke fløten fra kumelken til å lage smør. Når prisene på brunost økte, lønte det seg etter hvert å lage det i stedet. Her ser vi altså at skjåkværene både tilpasser seg markedet, og sine egne forutsetninger.

Geiteholdet var altså større, også på store gårder, enn i nabobygdene. Dette må ha ført til merarbeid for kvinnene. Fra Gausdal ble det skrevet «at selv om «fedosten» må sælges 10-15 øre under blandingsosten, saa svarer dette alligevel regning, da de slipper at holde gjeter».¹⁵⁹ Også fra Lesja forteller Avdem at geitene ga økt arbeidsmengde for kvinner og barn.¹⁶⁰ For skjåkværene må den økte arbeidsmengden ha vært verdt det. De økte prisene på ost veide opp for å bruke mer ressurser på geitene.¹⁶¹ Selskapet for Norges Vel mente også at det var geitost fjellbygdene burde satse på. Kanskje gjorde innflytelsen fra meierimester Berner, kombinert med de store beitearealene som nå ble vurdert som for dårlige for kyr, at geiteholdet ble opprettholdt i Skjåk?

På de større gårdene var det fortsatt behov for å leie inn arbeidskraft for å dyrke jorda, og gjete og stelle husdyrene. Dette krevde, som tidligere diskutert, enda mer kvinnelig arbeidskraft enn før. Som vi har sett, ble det ikke egentlig startet noen meierier før

¹⁵⁷ Lindsheim med flere 1966: 388

¹⁵⁸ Lindsheim med flere 1966: 374

¹⁵⁹, Eivind Wekre *Gausdal ysteri*, Oslo 1968: 49

¹⁶⁰ Avdem 1984: 131

¹⁶¹ NOS I C. No2, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1871-1875*, Christiania 1879:5

århundreskiftet, selv om separatoren gjorde økt satsing på salg av ost og smør enklere. Det var heller ikke mange nye maskiner i landbruket i Skjåk. Derimot kan det være rimelig å anta at de store gårdene, som hadde store jorder, først skaffet seg så- og treskemaskiner. De store jordene, i alle fall i den lokale sammenhengen, gjorde også at det var mulig å dyrke mer eng. Det er likevel viktig å ikke overdrive dette. De fleste kildene peker på at mengden kunstig eng var liten.

Jeg mener det er grunnlag for å si at det først og fremst var på de større gårdene, som produserte for salg, at vi kan se større endringer i produksjonsmåte og teknologi.

Hva var som før?

Hamskiftet, denne utviklingen mot et mer spesialisert landbruk der flere deltok i markedsøkonomien, blir av og til framstilt som et brått skifte, der hverdagen ble helt annerledes for veldig mange. I dette kapittelet har jeg gjort rede for det jeg ser på som nye innslag, nemlig en vridning mot feavl, økt salg av meieriprodukter, mer intensiv og kunnskapsbasert skogdrift, og en jakt- og turismenæring der naturopplevelsen i seg selv ble solgt. I tillegg fikk de enkelte tekniske nyvinninger, og dyrestellet ble, i alle fall på større gårder, mer moderne. I de neste avsnittene vil jeg undersøke hva som ikke endret seg, eller som i liten grad endret seg, i Skjåk mellom 1875 og 1900, for å nyansere bildet av store, brå endringer.

For det første viser folketellingen fra 1900 at de aller fleste i Skjåk fortsatt dyrket korn og potet og hadde husdyr. Det var vanlig på mellomstore og store gårder å ha både hest, kyr, sauer, geiter og svin. Mindre gårder hadde færre kyr og hester, og mer småfe. En god del hadde fortsatt ansatte tjenestefolk på gårdene, eller det står oppført at de har voksne barn som hjelper til på gården. De aller fleste hadde fortsatt husdyrene på setra på sommeren, og foredlet melkeoverskuddet der. Salg av smør var fortsatt en viktig inntektskilde, forteller lensmannsberetningene. Setra var dermed utgangspunktet for salgsproduksjonen og var en brikke i markedstilpasningen. Det var også fortsatt forskjell på sentrifugale og sentripetale gårder. Ser man på folketellingen fra både 1875 og 1900, er det tydelig at noen gårder var store nok til å trenge ekstra arbeidskraft, mens andre var så små at de fleste av husholdsmedlemmene måtte ha arbeid utenfor gården. Det som derimot var nytt, er hvilke typer arbeid som var tilgjengelig. Her var variasjonen større enn tidligere, på grunn av veibygging og mer tømmerhogst.

De aller fleste som hadde gård, hadde også dyra på setra om sommeren. Der slo de fortsatt gress, og sanket løv, mose og kvist til vinteren. Særlig sau og geit fikk fortsatt slikt fôr, helt opp til århundreskiftet.¹⁶² Utmarka, og de marginale ressursene som fantes der, var altså fortsatt svært viktig for Skjåk, og avgjørende for at de kunne satse på salg av ost og smør, uten å dyrke særlig eng. Skogen var fortsatt både arbeidsplass og inntektskilde for mange, og økonomisk viktigere enn før.

I året 1900 var det heller ikke biler, innlagt vann eller strøm i Skjåk. Det var heller ikke særlig mange nye landbruksmaskiner. Det daglige arbeidet var altså nokså likt som i 1865, og arbeidsdelingen også.

Jeg har tidligere brukt Embjørg Kvaless minner som eksempel på nyskaping, men de inneholder også sterke elementer av kontinuitet. Hun var født 1870 og fortalte i sine minner om dyrestellet i sin barndom. Det er svært likt det som ble beskrevet på midten

¹⁶² Statsarkivet Hamar, lensmann i Lom og Skjåk, femårsberetning 1906-1910, skjema 6, De faste eiendommer og Agerbruket

av 1800-tallet, og bar preg av selvforsyning. Som hun selv skrev: «de brukte bare det som vokste på gården».¹⁶³

Oppsummering

I dette kapitlet har jeg undersøkt perioden 1875-1900. Skjåkværene brukte i denne perioden de samme naturressursene som før. De hadde fortsatt setre og brukte fortsatt utmarka aktivt og intensivt. Det ble solgt mer tømmer enn før, noe som ga gårder med eiendomsrett inntekter. Et nytt innslag var turismen, der naturopplevelsen i seg selv ble solgt. Salget av jaktkort var også en ny måte å tjene penger på naturen på.

Etter 1875 opplevde skjåkværene det vi kan kalle en strukturkrise. Fall i kornprisene og utvandring gjorde at det kornbaserte jordbruket lønnte seg mindre enn før. Dette førte til at det rundt 1880 hadde skjedd en viss vridning mot feavl. Både for salg av levende dyr, men særlig mot melkeproduksjon og salg av meieriprodukter. Dette ser vi mange steder i Norge i perioden, og også i nabokommunene, som hadde liknende forutsetninger som Skjåk. Jeg vil argumentere for at den økte satsingen på kyr i Skjåk ikke skyldes bare en respons på økt etterspørsel etter melk, men heller var en reaksjon på dårligere tilbud av arbeidskraft, økt konkurranse på kornmarkedet, samt en respons på myndighetenes og andre aktørers innsats for å fornye jordbruket.

Skjåk tilpasset seg ytre endringer på en lokal måte, som tok hensyn til de lokale forholdene. Det fantes ingen byer i nærheten som etterspurte melk. Dermed endte de opp med å produsere ost og særlig smør, som tålte transport bedre, i stedet for konsummelk. Dette var en vanlig respons i norske fjellbygder uten nærliggende byer. Den lokale varianten i Skjåk var at de i større grad hadde småfe, spesielt geit, for å utnytte sine lokale forutsetninger i form av utmarksbeite.

Dette førte også med seg en viss profesjonalisering av melkeforedlingen og dyrestellet. Det er også mulig å se spor av en maskulinisering av dette, der ekspertene var menn. Samtidig var det fortsatt stort sett kvinner som hadde hovedansvaret for melkeforedlingen. Flere enkeltpersoner pekte seg ut som foregangsmenn og -kvinner, og både amtet, staten og Selskapet for Norges Vel fikk stor påvirkning på dyrestell, skogbruk og jordbruk.

Bruken av naturen, selv de mest marginale ressursene, var fortsatt intensiv, og helt nødvendig. Perioden mellom 1875 og 1900 var sett under ett preget av kontinuitet, både for naturbruk og med tanke på kvinnenes arbeid, men med enkelte nye innslag.

¹⁶³ Universitetet i Oslo, Norsk folkeminnesamling, Embjørg Kvale MO64 OPL47

Kapittel IV En ny hverdag? Skjåk 1900-1920

Innledning

Dette kapitlet tar for seg Skjåk i perioden 1900-1920. 1920 er et naturlig slutt punkt med tanke på kildematerialet. Det er folketellingen i 1910 og 1920, jordbrukstellingene i 1907 og 1918, samt Høyfjellskommisjonen som er den viktigste kilden i dette kapitlet, sammen med diverse litteratur. Denne perioden er også mindre undersøkt, da mye litteratur undersøker hele perioden 1900-1930 under ett.

I kapitlet vil jeg både undersøke bruken av naturressursene, og hvordan dette påvirket kvinnens hverdag. Spesielt vil jeg undersøke hvordan seterdriften fikk en ny rolle. På mange måter tilpasser Skjåk seg markedet, sine forutsetninger og omgivelser nokså likt som andre fjellbygder, men det er også et lokalt preg over hvilke tilpasninger som ble gjort.

Til slutt vil jeg på nytt sette opp to typegårder og to eksempelgårder, slik som for 1865. Slik vil jeg undersøke hvordan bruken av naturen skilte seg mellom store og små gårder, og hvordan det i sin tur påvirket kvinnes arbeid.

En oversikt over bygda

Jeg har tidligere presentert at Skjåk hadde en sterk befolkningsøkning fram mot 1865, men at særlig utvandring, til USA og andre steder, førte til en nedgang i befolkningen etter 1865. Denne nedgangen varte til om lag 1910. Etter dette økte befolkningen igjen. I 1910 bodde det 2166 mennesker i Skjåk, i 1920 2282. Utvandringen tok slutt, og en god del skjåkværer vendte også tilbake. Verdenskrigen 1914-1917 gjorde det også vanskeligere å få arbeid utenfor bygda, noe som gjorde at flere ble igjen.¹⁶⁴ Dessuten sank barnedødeligheten, mens fødselstallene fortsatt var nokså høye. Dette førte til en ny runde med nyrydning, slik at flere fikk egne gårder. De eller fleste husmannsplassene som hadde ligget under Allmenningen ble kjøpt av driverne, og dette gjorde også at det ble flere egne, skyldsatte gårder enn før.

Der jeg argumenterte for at mye var likt i 1865 og 1900, vil jeg i dette kapitlet vise fram noe det som var nytt i Skjåk etter århundreskiftet. Fra å være en bygd der de aller, aller fleste var sysselsatt i primærnæringene, i skogen og i jordbruket, var det etter århundreskiftet flere som hadde nye typer jobber. Samtidig var Skjåk fortsatt en jordbruksbygd, der både store og små gårder dyrket jorda og hadde husdyr.

Ytre endringer

Tidligere har jeg vist at internasjonale frihandelsavtaler påvirket hverdagen for skjåkværene. I perioden etter 1900 skjedde det også ytre endringer, og jeg vil her kort presentere to av dem, en nasjonal og en internasjonal.

Den viktigste nasjonale endringen var den sterke satsingen på vei og jernbane. Jernbanen kom riktignok aldri til Skjåk, men den kom til Otta i 1896. Fra Otta til Skjåk er det omtrent åtte mil. Veiene gjennom Gudbrandsdalen ble bygget ut og forbedret, fra 1870-tallet og utover, noe som gjorde transport av både turister og varer enklere enn før. I 1917 var den såkalte Ottadalsveien ferdig.¹⁶⁵ Selv om veiene ikke var spesielt gode, var de en forbedring fra de gamle tråkkene. Statens bevilgninger til veibygging påvirket dermed mulighetene til nyvinning i Skjåk.

¹⁶⁴ Hans P. Hosar, *Skjåk bygdebok band 4, Historia 1914-1945*, Skjåk kommune 2016: 85

¹⁶⁵ Eide 1958: 132

Internasjonalt var det første verdenskrig som påvirket Skjåk mest. Krigen førte til økte priser på mange varer, som mat og tømmer.¹⁶⁶ Dette gjorde at det kom mye penger inn i bygda, noe som ga mulighet til å investere i nye redskaper og foretak for de som produserte for salg. Som Hosar beskrev det i bygdeboka for 1914-1945: «mot slutten av verdenskrigen og heilt fram til høsten 1920 syda, kokte og reint ut spruta det av energi, tiltaks- og moderniseringslyst på næringsfronten ...»¹⁶⁷ Hvilke tiltak dette førte til, blir utforsket i dette kapittelet.

Samtidig førte de økte matprisene, og en frykt for matmangel på grunn av krigen, også til et sterkt fokus fra statens side på nydyrking og regulering av landbruket. Ved å satse på og modernisere jordbruket, skulle Norge sikre seg nok mat. I jordbrukstelingen fra 1917 ser vi dette: ikke bare ved at mengden dyrket jord har økt, men like mye ved måten tellingen ble utført. Det er tydelig at Statistisk Sentralbyrå var interessert i å få oversikt over den norske matproduksjonen, og mulighetene til å utvide denne.

Aktører

I de to forrige kapitlene var Selskapet for Norges Vel en viktig aktør for å lære opp skjåkværene i det de så på som moderne landbruk og dyrestell. Landbrukselskaper opprettet i bygdene, med støtte fra Norges Vel, tok også initiativ til foredrag og dyrskuer.

Etter hvert ble også staten, amtet og kommunen viktige aktører. De tok, som tidligere nevnt, for eksempel over ansvaret for meierimestrene i 1888. Utover 1800-tallet ansatte amt og kommuner stadig flere fagfolk, som amtsgartnere, for å oppfordre til hagebruk, dyrking av kultureng, og mye annet. Dette ser vi også i Skjåk, der for eksempel meierimester Berner holdt foredrag og var en inspirator for bønder som O. Løkre.

Jeg vil argumentere for at det i perioden 1900-1920 i større grad var flere lokale initiativ som bidro til et mer moderne jordbruk. Allmeningsstyret ga for eksempel ekstra betalt til skogsarbeidere som gikk varsomt fram i skogen.¹⁶⁸ De ansatte også enda flere med skogfaglig kompetanse, og det lokale landbrukselskapet var også aktive, med støtte fra Norges Vel.¹⁶⁹ Lokale klubber og lag arrangerte møter, konkurranser og foredrag.

I løpet av perioden, i 1915, fikk også Skjåk sammen resten av Nord-Gudbrandsdalen sin egen jordbruks- og husmorskole. O. Løkre, som jeg tidligere har nevnt som en foregangsmann når det gjaldt jordbruk og dyrestell, var blant initiativtakerne. Det første året var skolen på gården Sygard Forberg. Også Eline Forberg, kona på gården, satt i styret. Hun var utdannet lærer. Senere flyttet skolen til Klones gård i Våga, der den fortsatte å være.¹⁷⁰ Skjåkværene fikk altså, på lokalt initiativ, enklere tilgang til relevant utdanning. Elevene lærte for eksempel om vanning, som var så viktig i Skjåk.

Det kan se ut til at det på starten av 1900-tallet var flere lokale initiativ som førte til endringer i bygda, og at det var noen flere kvinner som tok del i dette enn før. Dette kan, mener jeg, ha ført til at tiltakene som ble satt i gang var bedre tilpasset de lokale forholdene. Samtidig er det viktig å påpeke at også staten tok mer ansvar for landbruket i denne perioden.

¹⁶⁶ Pål Thonstad Sandvik, *Nasjonens velstand, Norges økonomiske historie 1800-1940*, Bergen 2018: 170

¹⁶⁷ Hosar 2016: 254

¹⁶⁸ Bruheim 1969: 151

¹⁶⁹ NOS V 93 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1901-1905*, Kristiania 1909: 3

¹⁷⁰ Hosar 2016: 153

Bruken av naturressursene

Vi kan dele inn bruken av naturressursene i ulike kategorier. Jeg skal nå forsøke å gå systematisk gjennom ressursene som er beskrevet i tidligere kapitler, og beskrive om bruken er endret. Hvordan dette eventuelt påvirker kvinnene, beskrives senere i kapitlet. Jeg går i mindre grad inn på endringene som skjedde i jordbruket på innmarka.

Skogen

Skogen var fortsatt viktig i Skjåk, og den viktigste arbeidsplassen for menn ved siden av landbruket. Prisene på tømmer var høye.¹⁷¹ Mer enn to tredjedeler av den produktive skogen tilhørte Allmenningen, og denne la dermed føringer på hogsten.¹⁷² Det ble solgt mye tømmer, og det ble fortsatt brent kull og tjære. Man måtte søke om å få drive med tjære- og kullbrenning, selv om man hadde bruksrett. En god del av tjæren og kullet var til bruk i bygda, men det ble også solgt ut av kommunen. Allmenningsstyrets møtereferater forteller at det ble bevilget hustømmer til en rekke ulike formål.

Mathias Bruheim forteller at kornet frøs i Skjåk i 1902.¹⁷³ Et stort tømmer salg ga kontantinntekter til de med eiendomsrett, men like viktig var det nok at det ga arbeidsplasser i skogen til menn fra mindre gårder som nå måtte kjøpe både såkorn og matkorn. «Dette skogsalget reddet den gang folket i Skjåk fra sult og savn ...»¹⁷⁴ Dette sitatet er skrevet mer enn 60 år senere, men gir oss et tydelig bilde av hvor viktig skogen ble oppfattet som.

Skogen ga ikke bare tømmer, men også ved, never og vidjer. I skogen og i liene ble det også plukket bær, fremst til eget forbruk.¹⁷⁵ Som tidligere diskutert, gjorde skogaføret, løv, ris, mose og liknende, det mulig å fø flere dyr gjennom vinteren, noe som igjen gjorde at seterbeitet ble utnyttet best mulig om sommeren. Selv om både Norges vel og lokale aktører hadde arbeidet for å få skjåkværene til å føre bedre, var det fortsatt mye slikt fôr i bruk. SSBs jordbruksstatistikk, og lensmennesenes beretninger, forteller oss at både løv, reinlav og mose fortsatt var i bruk, også i 1907. Derimot var det aller mest marginale skogaføret, skav og ris, nå ute av bruk.¹⁷⁶ Kanskje ble husdyrene i Skjåk føret bedre, mengden kultureng til slått hadde i alle fall økt.

Seter, beite og utmarksslått

I 1865 hadde om lag 90 % av de omtrent 180 gårdene i Skjåk seter, ifølge Grjotheims beregninger basert på eksaminasjonsprotokollene fra 1723, satt sammen med andre opplysninger.¹⁷⁷ I 1907 var det 140 setre i Skjåk, på 228 gårder.¹⁷⁸ Dette innebærer at 61,4% hadde seter.¹⁷⁹ Det er først og fremst de nyryddede gårdene som ikke hadde seter, og som bidro til den prosentvise nedgangen. Enkelte gårder kunne slutte å setre, men fortsatte med slått av setervollen. Setertiden om sommeren var i snitt 115 dager, det lengste i Nord-Gudbrandsdalen.

Totalt var det 505 melkekyr, 443 ungdyr av storfe, 1039 sauer og 2542 geiter på setrene, ifølge jordbrukstillingen i 1907, som er den eneste som spør spesifikt om

¹⁷¹ NOS VII 113 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1911-1915*, Kristiania 1924: 21

¹⁷² Eide 1958: 107

¹⁷³ Bruheim 1969: 21

¹⁷⁴ Bruheim 1969: 21

¹⁷⁵ NOS VI 47 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1906-1910*, Kristiania 1915 :9

¹⁷⁶ NOS V 85, *Jordbrukstilling første hefte, Utsæd, landbruksredskaper, kreaturhold, sæterbruk 1907:38*

¹⁷⁷ Grjotheim 1978: 16

¹⁷⁸ NOS V 85, *Jordbrukstilling første hefte, Utsæd, landbruksredskaper, kreaturhold, sæterbruk 1907: 131*

¹⁷⁹ Grjotheim 1978: 31

seterdrift. Utover 1900-tallet ble det bygget flere egne geitefjøs på setrene, på grunn av den økte etterspørselen etter geitemelk.¹⁸⁰ Mange foredlet fortsatt melka på setra, og det ble laget både smør og fet og mager ost. Som tidligere fastslått, var det ikke bare beite og melkeforedling som foregikk på setra. Det ble fortsatt slått mye, både på setervollen og noe i utmarka. I 1907 ble 17,1% av høyavlen i bygda slått på setrene.¹⁸¹ Seterdriften og beitet formet fortsatt landskapet, sammen med vedhogsten og lauvingen.

Seterdriften var fortsatt en viktig del av ressursutnyttelsen i Skjåk, men fikk noen nye former utover 1900-tallet. Disse kommer vi tilbake til.

Fjellbeitet

Som vi tidligere har sett var det gjerne kvinner, men også en del menn, som gjette sau. Dette foregikk høyere i fjellet enn seterbeitet. I 1908 ble det opprettet en særdomstol, den såkalte Høyfjellskommisjonen, som skulle få orden på rettsforholdene mellom staten og andre, i Skjåks tilfelle bygdeallmenningen. Her uttalte vitner seg om bruk av fjellet i Skjåk. I Høyfjellskommisjonens materiale er det enkelte eldre som forteller at de har gjett, og flere som forteller at de gjette sammen med sin mor.¹⁸² Disse vitnene ble ført mellom 1908 og 1922. Det var ingen som uttalte seg som var gjeter på tidspunktet. Det virker altså som at gjetingen var mindre vanlig utover 1900-tallet. Tallet på sauer i 1907, 1942, var langt lavere enn i 1865.¹⁸³ Dette skyldes kanskje lavere priser på sauekjøtt og økt konkurranse på ullprisene på grunn av økt utenlandshandel.¹⁸⁴ Samtidig har jeg funnet eksempel i folketellingen fra 1920 på en sauegjeter.¹⁸⁵ Det var antageligvis ikke helt slutt på gjetingen, men omfanget var mindre enn femti år tidligere.

Hvis vi tidligere har sett for oss en tredeling av Skjåk, der områdene nærmest elva var innmark, dalene innover var seterområder med kyr på beite, og fjellet var sauebeite, får vi nå mer en todeling. Det mest marginale beitet, sauebeitet, var mindre i bruk på starten av 1900-tallet enn tidligere. Det kan dermed se ut som at skjåkværene tilpasset seg prisendringene ved å kutte ned på det mest marginale av ressursbruken.

Det ble derimot gjort flere private forsøk med tamreindrift fra 1850-tallet og utover. Reinsdyrene kunne bruke det høyeste fjellbeitet, når ikke sauene beitet der, og det ble ansatt reinsgjeter. Det var i utgangspunktet forbudt med tamreindrift fra 1901, og det ble ikke særlig sving på tamreindriften før 1920.¹⁸⁶ Det finnes riktignok eksempler fra folketellingen i 1920 på reinsgjeter, men dette er få.¹⁸⁷ Mye av debatten handlet om beiteressursene, både for geit og for villrein. Man var redd for at tamreinen skulle presse ut de andre beitedyrene.¹⁸⁸

Vann og vannkraft

Vannet var fortsatt svært viktig i Skjåk. Kunstig vanning var nødvendig, og dermed var tilgangen til vann en av de aller viktigste ressursene. Mange hadde fortsatt vannrenner av uthulede trær, for å lede vann fra fjellet og ned til åkrene.¹⁸⁹ Vannet ble også i større

¹⁸⁰ Grjotheim 1978: 107

¹⁸¹ Grjotheim 1978: 78

¹⁸² «Digitalarkivet.no, Høyfjellskommisjonen, dom 20/3 1933, 6. felt, Skjåk-Lesja-forretningen: 9», <https://media.digitalarkivet.no/view/51984/2975>

¹⁸³ NOS VI 170, Jordbrukstelingen 1918, første hefte, kreaturhold: 22

¹⁸⁴ Eide, 1958: 74 og 44

¹⁸⁵ «Digitalarkivet.no, folketelling 1920 for 0513 Skjåk herred», <https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-a1450-fs10771817703129.jpg> (02.04.2021)

¹⁸⁶ Hosar 1998: 305 og Eide 1958: 75

¹⁸⁷ «Digitalarkivet.no, folketelling 1920 for 0513 Skjåk herred», <https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-a1450-fs10771817702397.jpg> (12.04.2021)

¹⁸⁸ Hosar 1998: 304 og Gudbrandsdølen 16.10 1913

¹⁸⁹ Bruheim 1969: 159

grad enn før brukt som energikilde. Både sagbruk og ysteri ble lagt ved fossene i Skjåk, og vannet var slik også en forutsetning for driften av disse. I 1913 begynte man å planlegge for elektrisitet i Skjåk. Kommunen fikk overta en foss, i Aura, fra Allmenningen for å bygge elektrisitetsverk.¹⁹⁰ Lyset ble ikke skrudd på før i 1920, men utbyggingen ga en del arbeidsplasser.¹⁹¹ Slik ga naturressursen vann både nye muligheter, i form av kraft og arbeidsplasser. Å utnytte de mange fossene i Skjåk ble en måte å utnytte de lokale forholdene på, der mye av vannet samlet seg i fosser på veien ned fra fjellet.

Jakt, fiske og turisme

Allmenningen fortsatte å selge jaktkort, og både turister og lokale jaktet på rein. «Jagten kan paa enkelte Steder have sin Betydning som en Biindtægt, da Vildtpriserne er temmelig høie» skrev amtmannen i 1905.¹⁹² Dette gjaldt nok for Skjåk også. Allmenningen ansatte eget jaktoppsyn i 1909 eller 1910 for å sørge for at reinsdyrbestanden ikke ble overbeskattet.¹⁹³ Fiske var også populært. Bildemateriale fra de første tiårene av 1900-tallet viser en rekke blide karer som fisker ørret. Mange er lokale menn, slik at en del fisk nok ble spist i bygda. Ut fra bildene kan det se ut som fiskingen tok form av fritid, ikke bare matauk. Dette inntrykket kan selvfølgelig skyldes at bilder først og fremst ble tatt i hyggelige sammenhenger, ikke av arbeid. Det ble satt ut mer fisk i enda flere vann på starten av 1900-tallet.¹⁹⁴ Slik formet skjåkværene naturen for å kunne bruke den til glede og nytte.

Det fortsatte å komme turister til Skjåk, noe som ga både inntekt og arbeidsplasser. Sesongen var derimot kort, bare i sommermånedene. I løpet av de første tjue årene av 1900-tallet ble det bygget nye bilveier som knyttet Skjåk opp mot Vestlandet, og som gjorde det enda enklere for turistene å komme.

Ressurskonflikt

Ressursene i utmarka var altså i flittig bruk også etter århundreskiftet, og var viktig for at skjåkværene skulle kunne tilpasse seg et nytt marked. Seterdriften var en viktig brikke i denne tilpasningen.

Innad i Skjåk var det konflikt om ressursene i Allmenningen på starten av 1900-tallet. Mange av de nye, små gårdene manglet bruksrett. De stilte sist i køen hvis de ville ha tømmer til hus, for eksempel, og måtte betale 10 % mer for virket.¹⁹⁵ Dette skapte debatt. Etter hvert ble det i praksis enighet om at alle som drev jordbruk i bygda hadde bruksrett.

Det var dessuten uenighet mellom de med bruksrett og de med eiendomsrett. Flere gårder hadde blitt skilt ut i løpet av 1800-tallet, slik at antallet gårder som bare hadde bruksrett hadde økt. De med eiendomsrett, som fikk inntekter av tømmer salg, hadde andre interesser enn de som bare ville ha tilgang til eget forbruk. De eiendomsberettigede kunne nemlig selge overskuddet av tømmer som fantes etter at de bruksberettigede hadde dekket sine behov.¹⁹⁶ Det var Allmenningen og dens styre som bestemte hvor mye hver gård kunne få høste, ut fra deres behov, og dette skapte uenighet. Vi har tidligere sett at bruken av ressursene ble regulert strengere utover 1800-tallet. I 1911 hadde en egen forening for de med bruksrett blitt opprettet. Første

¹⁹⁰ Bruheim 1969: 156

¹⁹¹ Hosar 2016: 349

¹⁹² NOS V 93 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1901-1905*, Kristiania 1909: 12

¹⁹³ Hosar 1998: 301

¹⁹⁴ Bruheim 1969: 167

¹⁹⁵ Hosar 1999: 298

¹⁹⁶ Eide 1958: 108

leder var Amund L. Odden, som typisk nok var både snekker og småbruker. Bruksrettsforeningen ville beskytte retten til å høste av ressursene til eget bruk: tømmer til hus, ved, og løv og ris, på lik linje med de med eiendomsrett. Riktignok måtte de betale for kostnadene ved å sage tømmeret, men bruksretten innebar likevel en økonomisk fordel.¹⁹⁷ Foreningen arbeidet for å bevare disse rettighetene, og fikk en viktig stemme i Allmenningstyret. Konflikten fortsatte helt fram til 1990-tallet. Også kraftutbyggingen ble et konflikttema. Pengene som Allmenningen investerte inn i byggingen kom fra tømmer salg. Disse pengene kunne ellers ha blitt utbetalt som utbytte til eierne.¹⁹⁸ Samtidig kunne elektrisiteten komme alle i bygda til gode. Denne avveiningen i bruken av ressursene, og hvem som skulle tjene på det, skapte uenigheter.

Det var ikke bare innad i bygda det var debatt om hvem som hadde rett til ressursene. Den tidligere nevnte Høyfjellskommisjonen viser dette tydelig. For Skjåk sin del handlet dette i hovedsak om hva som var bygdeallmenning, og hva som var statsallmenning, i tillegg til en grenseoppdragning mot andre kommuner. Staten mente at det bare var skogen og seterområdene som tilhørte bygda, mens snaufjellet tilhørte staten. Skjåk Allmenning førte en rekke vitner, som fortalte om bruken av utmarka. Gjetere, fiskere og jegere berettet om bruken, også av det snaue fjellet, og det endte i Allmenningens favør i 1927.¹⁹⁹

Hadde naturen samme verdi som før?

Vi har nå sett at naturen, og ressursene der, fortsatt spilte en viktig rolle i Skjåk, og at skjåkværene fortsatt brukte naturen på mange måter. Konflikten mellom de med bruksrett og de med eiendomsrett, sett sammen med resultatene fra Høyfjellskommisjonen, mener jeg er tydelige tegn på at ressursene i utmarka var viktige for skjåkværene.

Samtidig mener jeg å se en annen, motstridende trend. Tidligere ble det, som jeg har beskrevet, skrytt av fjellbeitene i Skjåk. De var frodige og kunne fø mange dyr. Fra 1880-tallet og utover kan det virke som verdien av beitet blir nedvurdert. Lensmannen svarte for eksempel «nei» på spørsmålet om «hvorvidt har Herredets Gaarde i almindelighet gode Sæterhavne» i 1885. Når Selskapet for Norges Vel, riktignok mye senere, i 1952, går gjennom beiteforholdene i Skjåk, sier de at selv om Skjåk har mye fjellbeite, men kvaliteten er dårlig.²⁰⁰ Selve beiten i Skjåk hadde ikke endret seg veldig i løpet av de om lag 100 årene siden 1865. Færre dyr på beite førte riktignok til dårligere gjødsling, men samtidig hadde nok en del beiter vært overutnyttet, særlig skogsområdene. Derimot endret alternativene seg. Kunstgjødsel, gressdyrking og kraftfôr²⁰¹ gjorde det enklere å føre dyrene enn før. Da virket fjellbeitene dårligere, selv om de ga samme utbytte som før. Kravene til effektivitet var sterkere. Beiteundersøkelsen mente at beitet bare var bra nok til sau og geit. Dette mener jeg henger sammen med vridningen mot meieri- og ysteridrift, som stilte strengere krav til føring, på grunn av behovet for jevn melke kvalitet. Selv om ressursene som fantes i naturen var de samme, ble de altså vurdert annerledes enn før.

Også geiteholdet, som var ganske stort i Skjåk, skapte uenigheter. Geitene, som mange små gårder gjerne ville ha på beite, slet hardt på skogen.²⁰² Dette skapte grobunn for

¹⁹⁷ Hosar 1999: 298, Bruheim 1969: 24

¹⁹⁸ Hosar 2016: 351, Bruheim 1969: 169

¹⁹⁹ Hosar 1999: 305

²⁰⁰ Olav I. Haugen, *Oversyn over undersøkte fjellbeite i Oppland*, Selskapet for Norges Vel 1952: 95

²⁰¹ Lensmannsberetningen fra 1906-1910 bekrefter at det var kraftfôr i bruk

²⁰² Eide 1958: 74

konflikt. Når skogen fikk større økonomisk verdi, og skogpleien ble mer profesjonell, endret forholdet til ressursene seg.

Kvinner

Bruken av naturen var på mange måter lik som før, med enkelte nye innslag. Jeg vil nå undersøke hvordan dette påvirket kvinnenes hverdag. Først er det viktig å si at kvinner fortsatt gjorde alt innarbeidet. Før 1920 var det svært få som hadde strøm og innlagt vann, slik at dette arbeidet stort sett var nokså likt som hundre år før. Også mye av utearbeidet som kvinnene gjorde, som slått og raking, var også likt som før. I det daglige arbeidet var det altså få tekniske nyvinninger som gjorde arbeidet lettere, med unntak av separatoren.

Skogen og mannsfravær

I gjennomgangen av naturbruken, så vi at skogen fortsatt var en viktig arbeidsplass for menn fra bygda. I husholdninger der mannen hadde arbeid utenfor gården, enten det var i skogen, på anlegg eller andre steder, måtte kvinnen gjøre flere av oppgavene på gården, også de som tradisjonelt var sett på som mannlige.²⁰³ En økning i antallet små gårder, der mannen hadde arbeid utenfor gården, kombinert med gode tider i skogen, førte trolig altså til at flere kvinner i Skjåk gjorde utearbeid, i tillegg til de typiske kvinnelige oppgavene.

Nye arbeidsplasser, nye muligheter

Samtidig var det også endringer i hvilke jobber som var tilgjengelige for kvinner i Skjåk. Etter at antallet sauer sank, var det færre kvinner som var gjetere. Derimot gjorde turistnæringen, hjulpet av veibygging, flere jobber tilgjengelige, med service og servering på fjellstuer og hoteller. Dette var ikke helårsjobber, de var bare i drift i sommersesongen, men det var dermed et alternativ til å ta seg jobb som budeie for sommeren. Amtmannen var i 1910 bekymret for denne utviklingen:

Særlig synes det at være vanskelig at faa den nødvendige arbeidskraft for kreaturstellet. I enkelte distrikter utøver turisttrafikken heller ingen heldig indflydelse paa arbeidsforholdene — især likeoverfor den kvindelige arbeidshjælp. I stedetfor den faste tjeneste paa en gaard foretrækkes ofte nogen faa ukers tjeneste paa et turisthotel om sommeren og for resten av aaret at bruke tiden som det falder.²⁰⁴

Likevel må en god del kvinner ha vært på setrene om sommeren, enten de var ansatte tjenestefolk eller fra gården selv. Det var jo fortsatt over hundre setre i bruk. I folketellingen fra 1910 er det 29 kvinner som oppga «budeie» som yrke. Bare én av dem er gift. Disse budeiene, enten de var ansatte eller familiemedlemmer, fortsatte å høste av ressursene, i form av lauving, vedhogging og så videre.

«Det er vel ingen bygder i Gudbrandsdalen, bortsett fra Ø. Gausdal, som har hatt så mange panneysterier som Skjåk»²⁰⁵

Enda en ny arbeidsplass dukket opp i 1914, da Ofossen Ysteri og Grenseysteriet åpnet. Hele 69 bønder tegnet seg som andelseiere. Salget av både smør og ost hadde «megen betydning» i denne perioden, så å samle og effektivisere produksjonen var svært rasjonelt.²⁰⁶ Ofossen lå, som navnet tilsier, ved Ofossen, og brukte kraften fra elva. Dette var et såkalt «panneysteri» som brukte metodene fra seterystingen. Disse ysteriene

²⁰³ Berggreen 1990: 166

²⁰⁴ NOS VI 47 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1906-1910*, Kristiania 1915: 7

²⁰⁵ Leif E. Myraker, *Gudbrandsdalsost og gudbrandsdalsysterier, en oversikt over utviklingen fra 1860-årene og fram til vår tid*, Gjøvik 1945: 68

²⁰⁶ Statsarkivet Hamar, lensmann i Lom og Skjåk, femårsberetning 1906-1910, skjema 6 Fædrift

ansatte flere kvinner, men hadde en mannlig styrer. På sett og vis var det å jobbe på et slikt ysteri bare en videreføring av arbeidet som innleid seterbudeie. Man slapp som regel å stille kyrne, men foredlet melka på samme vis som før, bare i større skala. Samtidig var noe nytt: sjefen for ysteriet var en mann, og det kan virke som at det var menn som tok initiativet til Ofossen Ysteri. På Ofossen ysteri, Grenseysteriet og etter hvert også Åstre ysteri var det feit ost, det vi kjenner som brunost, og som i Skjåk heter raudost, som ble laget. Dette krevde store mengder ved, siden osten ble laget på samme måte som på setrene. Veden måtte fraktes ned til meieriene.

Det største problemet med disse forsøkene på fellesdrift av meieri i Skjåk, var at de bare kunne drives om vinteren. Om sommeren var de fleste kyrne på setra og avstandene var for lange til å få fraktet melka til ysteriene. Fra Billingen, der det lå en rekke setre, til Ofossen er det mer enn tre mil.²⁰⁷ Dessuten var de fleste kyrne vårbære, for å utnytte seterbeitet. Da ble det lite melk å lage ost av på vinteren. De var også avhengige av å få tak i nok geitemelk, noe som også var vanskelig om vinteren. Disse panneysteriene var dermed ikke en optimal lokal tilpasning på den økte prisen på og etterspørselen etter brunost.

Seterysteriene- en lokal løsning

Omtrent tjue år tidligere, når Embjørg startet sitt meieri, hadde hun antageligvis oppdaget det samme. Hun flyttet nemlig meieriet til setra på Billingen om sommeren. Og det var dette som på 1920-tallet skulle bli den lokale løsningen for å kunne kombinere seterdriften og ysteridrift.

Tidlig på 1920-tallet åpnet det nemlig flere seterysterier i Skjåk. Det første lå ved Nysetra, og åpnet i 1919.²⁰⁸ Deretter fulgte ysterier på Billingen, Sota og Dyringen. Budeiene på setrene i seterlaget der ysteriet lå, melket kyrne, og fraktet den bort til ysteriet, som lå ved elva for å utnytte vannkraften. Forskjellen på disse og på de tidligere panneysteriene var først og fremst beliggenheten, og at de dermed kunne produsere gjennom sommeren. Budeiene på setrene omkring «hadde» meieriet hver sin dag, slik at arbeidet gikk på rundgang. De andre dagene var de på hver sin seter. Utover 1920-tallet kom det flere slike seterysterier. De hadde én felles, mannlig styrer, som sto for salg og regnskap, men det var kvinner som gjorde mesteparten av det praktiske arbeidet.²⁰⁹

Jeg har tidligere nevnt at det var mange geiter i Skjåk, flere enn i nabokommunene.²¹⁰ Mange av beiteområdene var for skrinne for kyr, men fungerte for geiter. Geitosten var en veldig populær salgsvare. Ved å produsere geitost, og ikke bare smør, kunne skjåkværene i enda større grad utnytte alle beiteressursene.

Seterysteriene var dermed en utmerket lokal tilpasning til en verden der det fantes et marked for feitost av geit, og veier og jernbane som gjorde det mulig å nå dette markedet. Ved å flytte ysteridriften til setra fikk man utnyttet beitet, og det at setrene lå nærme hverandre. Det fungerte utmerket så lenge det ikke var bilvei og biler som kunne frakte melka fra setrene, og ned til bygda raskt nok. Samtidig lå flere av dem langs veien over fjellet, der turistene kom forbi, og solgte også direkte til dem. Dermed kunne de

²⁰⁷ Norgeskart.no,

<https://norgeskart.no/#!?project=norgeskart&layers=1002&zoom=13&lat=6881766.98&lon=142265.95&sok=ofosse&markerLat=6879195.447260602&markerLon=148544.04293326952&panel=Seeiendom&showSelection=false> (06.05.2021)

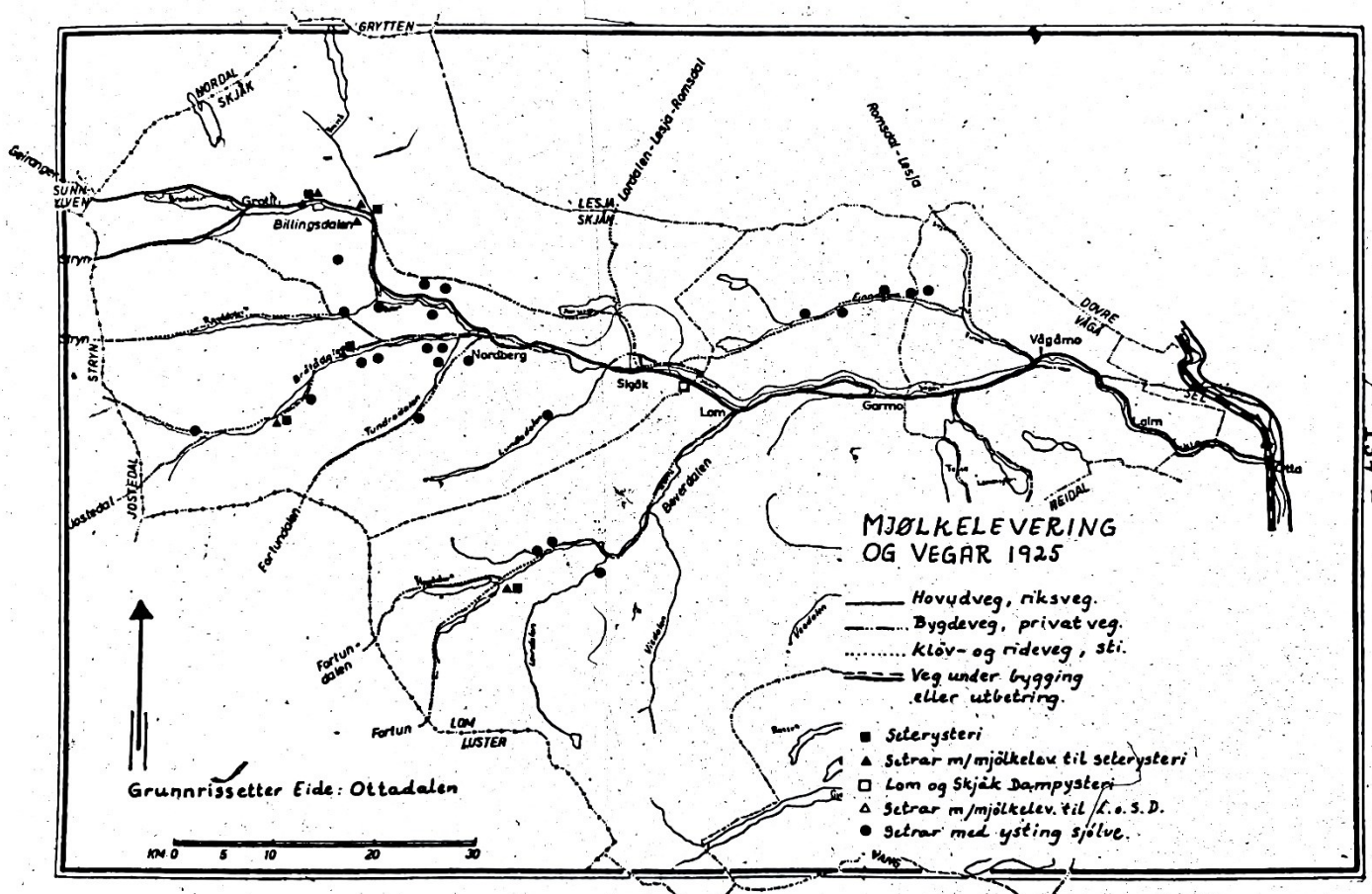
²⁰⁸ Myraker 1945: 71. Dette årstallet er noe omdiskutert, men jeg forholder meg til Myraker, da hans bok er skrevet nært i tid til opprettelsen av ysteriet.

²⁰⁹ Myraker 1945: 71

²¹⁰ Eide 1968: 73

bruke sin beliggenhet til å få solgt varene. Seterysteriene var også en arbeidsplass for kvinner, og var slik et neste ledd i den lange tradisjonen med kvinnelig melkeforedling i Skjåk. Ikke alle leverte melka til ysteri, hverken til de første panneysteriene eller de senere ysteriene ved setrene. Avstandene hadde mye å si.

Ysteriene var dermed en annen måte å bruke naturressursene på enn ved å foredle melka på hver enkelt seter. De gjorde at det var mulig å kombinere seterdrift for både kyr og geiter med en felles, profesjonell foredling for salg. Fellesdriften gjorde det også mulig å produsere i større skala, selv om hver enkelt gård hadde for få kyr til å drive rasjonelt. Ysteriene brukte også både vannkraft og ved. Kartet over viser situasjonen i 1925, da Lom og Skjåk Dampysteri hadde åpnet. Fortsatt var alle seterysteriene i drift.



v Kart over veier, seterysterier og setre som ystet selv 1925. Kart tegnet av Stein Grjotheim

Hvilke konsekvenser fikk ysteriene for kvinnenes arbeid?

For kvinnene som hadde jobb på ysteriene var mye av arbeidet likt som på setra, bare i større skala. Ut fra bildene fra Ofossen for eksempel, kan det se ut som ysteriet var en arbeidsplass for ugifte kvinner. Budeie på en seter kunne man derimot være hele livet, selv om det var vanligst for gifte kvinner å være på egen seter og ikke hos andre.

Det var, tross alt, ganske få kvinner som arbeidet på selve ysteriene på starten av 1900-tallet. 81 setre, 64,8 % av totalen, ystet på setra.²¹¹ Dette er også synlig på kartet ovenfor. Hvilke konsekvenser fikk ysteridriften for de som var på setra, og ikke jobbet på ysteri? Mest sannsynlig hadde de mer arbeid enn før. Flere dyr på setrene på grunn av

²¹¹ Grjotheim 1978: 62

den økte satsingen på melkekyr, ga mer arbeid. Økningen i geiteholdet, som var ekstra arbeidskrevende, kombinert med en nedgang i tjenerholdet, gjorde nok at hverdagen på seter og i fjøs var mer hektisk enn før, i alle fall for en del kvinner fra større gårder.²¹² De nye kravene til hygiene i fjøset og jevn kvalitet på melka skapte også mer arbeid for kvinnene. Økte melkemengder på grunn av bedre fôring, gjorde også at melking og foredling kunne ta mer tid.²¹³ Avdem forteller fra Lesja at det også ble mer tidspress når melka skulle leveres til et meieri.²¹⁴ Også på setrene ble det ystet feitost, mer enn tidligere, da smørproduksjonen var viktigst. Dette krevde mye ved, fordi det måtte ystes hver eller annenhver dag.²¹⁵ Arbeidet med veden kan dermed også ha tatt mer tid enn før. Å yste var også mer arbeidskrevende enn å kinne smør, slik at det i seg selv kan ha ført til en mer hektisk hverdag på setrene.²¹⁶

Samtidig gjorde kanskje det at salget av smør og ost ble så økonomisk viktig, at kvinnenens arbeid fortsatte å ha en høy status og bli ansett som viktig. Derimot tilførte meieriene et nytt element, de hadde en mannlig sjef. Som Brit Bergreen skriver: «menn går ikke inn i kvinnenens posisjoner, men kommer inn på et trinn over når det gjelder beslutningsprosesser»²¹⁷. Dette kan ha skjedd i Skjåk også, i alle fall på de gårdene som leverte til meieriet. Kvinnene på meieriet hadde fortsatt fjøsstell og melking som arbeidsområde, men i og med at de nå hadde en sjef over seg, endret kanskje deres myndighetsområde seg.

Husholdsanalyse

Jeg har nå beskrevet en del generelle trender i bruken av natur mellom 1900 og 1920. I de følgende avsnittene skal jeg nyansere dette, ved å undersøke om det var forskjeller mellom store og små gårder, ved hjelp av en form for husholdsanalyse. Jeg vil først sette opp to typegårder, for å få fram det typiske. Deretter vil jeg vise fram to eksempelgårder, for å vise eksempler på faktisk tilpasning. Denne analysen tar utgangspunkt i situasjonen omkring 1917. I forrige kapittel beskrev jeg at mange av de nyryddede gårdene etter befolkningsveksten på 1800-tallet var små. Det samme gjaldt på starten av 1900-tallet. Mange gårder, eller småbruk, som vi kanskje ville kalt dem, hadde bare noen få mål jord.

De nye arbeidsplassene i bygda gjorde også at det ble bygd hus uten jord til. De kunne være «snaue stugu», som Hosar kaller dem, arbeiderhus uten jord, men kanskje med litt potet og en bærbusk, men også «villaer» for dem med gode jobber.²¹⁸ Min analyse vil se bort fra disse to typene helt uten jord, og ta for seg de som fortsatt driver landbruk, for å kunne sammenlikne med 1865.

Ved forrige husholdsanalyse hadde jeg tilgang på mye informasjon om hver enkelt gård, for eksempel antallet dyr, gjennom jordbruksopplysningene i folketellingene. For perioden 1900-1920 finnes ikke denne type opplysninger, som diskutert i metodekapittelet. Denne analysen vil derfor ikke bli helt lik den forrige, fordi tallmaterialet er skinnere.

²¹² Arbeidsmengden per dyr i fjellbygdene ble i 1953 beregnet til 20 timer per sau, 54 per geit og 300 per ku, Eide 1953: 74

²¹³ Thorsen 1993: 95

²¹⁴ Avdem 1984: 129

²¹⁵ Grjøtheim 1978: 61

²¹⁶ Avdem 1984: 150

²¹⁷ Berggreen 1990: 226

²¹⁸ Hosar 2016: 31

Stor typegård

Der vi i kapittelet om 1865 definerte størrelsen etter utsæden, har vi ikke lengre denne muligheten, siden disse opplysningene nå er tapt. Derimot har vi en omtrentlig oversikt over antall mål dyrket mark per gård i nyere tid, fra oversikten Norske Gardsbruk.

Men hva var en stor gård i 1917? «Alle gardane i Skjåk var små», skriver Hosar, og på mange måter hadde han rett i det.²¹⁹ SSB definerte i 1929 bruk på mellom 5,1 og 20 dekar som småbruk, mellom 20 og 50 som småbruk eller gardsbruk, og bruk med mer enn 50 dekar som gardsbruk.²²⁰ Grensene er altså flytende. Gårdene i Skjåk var generelt ganske små, det er få gårder med mer enn 100 dekar innmark. En god del har mer enn femti dekar. Hosar sorterte gårdene etter utsæd, uten å sammenlikne med forhold utenfor bygda. Dette virker rimelig å gjøre også i denne analysen, og jeg forsøker dermed å sammenlikne noen av tallene jeg faktisk har, med tallene fra 1865.

Store gårder dyrket fortsatt i 1917 ganske mye korn, nok til å både dekke eget behov og noe for salg. En stor gård dyrket fortsatt både korn og potet og kanskje noen grønnsaker. Det som derimot var nytt, var kulturenga.

Større gårder med mange kyr kunne selge meieriprodukter eller levere melk til de før omtalte ysteriene i bygda. Dette krevde at man fôret kyrne bedre og jevnere enn før. De nye meieriene krevde en jevnere kvalitet på melka, noe som gjorde at behovet for høy til kyrne økte. Dette førte også til en større melkemengde per ku. Den ble i 1915 for framskredne gårder oppgitt til å være 1833 liter, en økning på mer enn 200 liter siden 1900.²²¹ Tidligere hadde man solgt kjøttet og bare produsert ost og smør om sommeren. Da hadde det vært rasjonelt, også på større gårder, å ha litt for mange kyr. Dette gikk ikke lengre, noe som gir seg utslag i en sterk økning i kulturenga i Skjåk. I tillegg ble det også kjøpt noe kraftfôr.²²² Vi kan følge utviklingen i engdyrkingen ved å se på antallet slåmaskiner: de går fra 26 til 116 i tiden mellom jordbrukstellingene i 1907 og 1917.²²³ Jeg mener det er rimelig å anta at det er større gårder som står for den største økningen i kultureng, og dermed for økningen i slåmaskiner. De hadde mest areal å ta av og kunne dermed bruke noe av den dyrkbare jorda til eng, og likevel ha nok korn til eget forbruk.

For å dyrke jorda og slå engene, trengtes det folk. På store gårder var det fortsatt ansatt hjelp. Ifølge folketellingen fra 1910 var det 61 tjenestepiker og 18 mannlige tjenere i Skjåk. Mange av disse arbeidet på de større gårdene.²²⁴ De store og mellomstore gårdene hadde altså fortsatt en sentripetal struktur, der de trakk til seg arbeidskraft. Derimot var det gjerne bare i onnene og ved behov man hadde leid arbeidskraft. Melkingen og arbeidet i fjøset ble gjerne gjort av tjenere.²²⁵ På større gårder var det også mer vanlig å ha ugifte slektninger boende, som også deltok i gårdsdriften.

Samtidig er det et gjennomgangstema i Amtmannsberetningene at det var vanskelig å få arbeidskraft, særlig menn. De ville heller ta bedre betalt arbeid på jernbanen eller andre

²¹⁹ Hosar 2016: 96

²²⁰ «Småbruk» på Lokalhistoriewiki, sist endret 09.02.21, *Lokalhistoriewiki*
<https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Sm%C3%A5bruk> sist besøkt 03.03.2021

²²¹ NOS VII 113 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1911-1915*, Kristiania 1924: 8

²²² NOS VI 47 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1906-1910*, Kristiania 1915: 6

²²³ Hosar 2016: 289

²²⁴ Har gått gjennom og sammenliknet gårdsnavnet på arbeidsplassen med oversikt over større og mindre gårder

²²⁵ Thorsen 1993: 140

steder.²²⁶ Som tidligere nevnt, førte dette, kombinert med intensivt dyrehold, til mer arbeid for kvinnene.

SSB konkluderte i sin jordbrukstelling fra 1917/18 at «det procentvise antall av hester, storfe og sauer er stigende med brukenes tiltagende størrelse, sauer og geiter fallende.»²²⁷ Jeg tror at den første «sauer» er en feil. Det gir mer mening at antallet storfe og hester er stigende, mens småfeet er mer vanlig på små plasser, slik vi også har sett i Skjåk i tidligere perioder. De store gårdene hadde altså flere melkekyr, men færre geiter enn de små. Tallet på småfe var generelt høyt i Skjåk. Samtidig kan det virke som at det var en nedgang i antallet dyr på de store gårdene.

Dette virker rimelig, med tanke på det tidligere svært høye antallet, som krevde mye arbeidskraft for å skaffe nok fôr. Når man tidligere gjerne solgte levende dyr, eller dyr til slakt, var det om å gjøre å få flest mulig gjennom vinteren. Små gårder måtte fortsatt tenke slik. Men større gårder, som leverte til meieriet, måtte levere jevnere og bedre melke kvalitet. Da måtte antageligvis antallet dyr ned. De store gårdene i Skjåk var de gamle gårdene. De hadde seter i de gode seterområdene, der det var best beite. Dermed var kvinner fra store gårder fortsatt på setra.

Tidligere har vi sett at det var et skille mellom de store og små gårdene hva gjelder produksjon for salg. De større gårdene solgte fortsatt korn, men nå først og fremst innad i bygda.²²⁸ Det var flere som bodde i hus uten åker enn før, og det fantes dermed et lokalt marked. Samtidig gjorde vei og jernbane det mulig å selge ost ut av bygda. Prisøkningene under første verdenskrig gjorde det også mer attraktivt å selge varer.

De som startet de første ysteriene, både nede i bygda og på setrene, var først og fremst folk fra de større gårdene. Disse gårdene hadde flere dyr, en seter der de kunne beite, og nok innmark til å slå gress der også, slik at de hadde et overskudd av melk.

Det var først og fremst ungdom fra større gårder i Skjåk som gikk på den nystartede husmor- og landbruksskolen. Det kan også ha forsterket forskjellene på store og små gårder. Mer kunnskap kunne gi bedre avkastning på jorda, skogen og kyrne, slik vi tidligere har sett. Styreren på Ofossen, og etter hvert lederen for alle seterysteriene, Sevald Flåten, hadde for eksempel både handelsskole, og erfaring fra salg av meieriprodukter.²²⁹

En annen faktor som hang sammen med dette, var inntektene fra salg av tømmer fra Allmenningen, godt hjulpet av de høye tømmerprisene i perioden. De fleste store gårdene var eiendomsberettigede. Pengene kan ha gjort det mulig å i større grad investere i for eksempel ny redskap, eller meieridrift.

En stor gård rundt 1920 hadde en del likheter med de store gårdene i 1865, men også noen nye innslag. De hadde fortsatt en sentripetal organisering, der de ansatte både budeier og onnehjelp. Store gårder brukte fortsatt mesteparten av innmarka til korndyrking, men mengden kultureng hadde økt. Mengden skogafôr fra utmarka var mindre enn før. Dette hang antageligvis sammen med den store satsingen på melk. Den ga seg også utslag i en mulig nedgang i antallet kyr, men i en økning i melkemengde per kyr. Arbeidet i fjøset og på setra tok også mer tid enn før, på grunn av et fokus på hygiene og melke kvalitet. Mange fortsatte å ha kyrne på setra, og begynte å yste der.

²²⁶ NOS VI 47 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1906-1910*, Kristiania 1915: 6

²²⁷ NOS VII 12, *Jordbrukstelling 1918, Annet hefte, arealets anvendelse*: 66

²²⁸ Hosar 2016: 296

²²⁹ Hosar 2016: 302

Andre begynte å levere til ysteriene som ble startet. Flere fra store gårder tok landbruksutdanning. For dem var jordbruket heltidsjobben, så det var verdt å bruke tid og penger på dette. Inntektene fra Allmenningen gjorde også en modernisering og satsing på nye tiltak mulig.

Nigard Skjåk, et eksempel

Eksemplet på den store gården i 1920 er gården Nigard Skjåk, med gårdsnummer 21 og bruksnummer 15.²³⁰ Dette er en av de gamle gårdene. Den som ligger sentralt i Skjåk, ned mot Ottaelva der det er god jord. Ifølge matrikkelen var gården taksert til 16,20 skyldmark, noe som er en stor gård til Skjåk å være.²³¹ Nigard Skjåk hadde tre huder i Allmenningen, og fikk dermed en del inntekter fra tømmersalg.

Ved folketellingen i 1920 bodde gårdbruker Eiliv Skjåk der, med sin kone Guro og deres sønn Rasmus på 14 år. Eiliv svarer «ja» på spørsmålet om bruk av innleid hjelp. De har en budeie boende, Anne Hansen, som er ugift. Ti år tidligere, i 1910, hadde de både en tjenestejente og en tjener boende. Kanskje var behovet for mannlig hjelp mindre nå som sønnen var blitt eldre. Denne gården hadde altså en form for sentripetal organisering, der de trakk til seg arbeidskraft.

I 1953 hadde Nigard Skjåk 80 dekar dyrket mark, og 75 dekar annen innmark.²³² Jeg antar at de ikke har ryddet mye ny jord siden 1920, på grunn av beliggenheten i bygda. Derimot antar jeg at forholdet mellom dyrket mark og annen innmark var annerledes, fordi mengden kunstig eng var mye lavere i 1920 enn 1950. Hvis vi ser for oss at de dyrket korn på 50 dekar, vil vi med Håvard Teigens tall for såmengde få at de hadde en utsæd på 12,5 tønner bygg. Dette virker ikke urimelig, da de i 1875 hadde to tønner rug og åtte tønner bygg som utsæd.²³³ På resten av innmarka dyrket de nok potet, og hadde kanskje en del kunstig eng. De produserte altså nok til både selvforsyning og salg.

Hvor mange dyr de hadde, er vanskelig å vite. I 1875 hadde de elleve kyr og tolv kalver, 50 sauer og 33 geiter. Dette er høye tall! I 1865 var snittet på 10 % største gårdene 16 kyr. Hvis de deltok i avlsarbeidet, og føret på moderne vis, kanskje til og med med kraftfôr, kan de ha hatt like mange eller færre kyr og få samme avkastning.

I 1900 hadde de fortsatt «kreatur» på gården, men hadde i tillegg fått fjærfe. Jeg har tidligere vist at tallet på husdyr sank i Skjåk etter århundreskiftet, særlig av sauer, men at geiteholdet holdt seg stabilt høyt. Sikkert er det i alle fall at de på Nigard Skjåk hadde relativt mange dyr. Gården setret på Nysetra. På Nysetra ble det ysteri på 1920-tallet, så det er ikke urimelig å anta at de etter hvert leverte melka fra både kyr og geiter til meieriet. Da endret arbeidet seg for kvinnene på setra. De måtte jobbe på meieriet en del av tiden, men slapp å foredle melka selv.

Ettersom det var ansatte tjenestefolk på Nigard Skjåk, og gården var stor nok til at gårdbrukeren kunne bruke all sin tid på gården, antar jeg at arbeidet var nokså kjønnsdelt. Enten kona eller tjenestejenta gikk i fjøset og var på setra, og de hadde mindre med utarbeidet å gjøre enn på mindre gårder.

²³⁰ «Digitalarkivet.no, folketelling 1910 for 0513 Skjåk herred, Nigard Skjåk», <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01036426000354> (15.04.2021)

²³¹ *Norges matrikel: Kristians amt, 1904: 32*

²³² O. T. Bjanes, *Norske gardsbruk: Oppland fylke: 2-3 2: Gudbrandsdalen. Vol. 11.* Oslo, 1953: 901

²³³ «Digitalarkivet.no, folketelling 1875 for 0513P Skjåk prestegjeld, Nigard Skjåk», <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01052087000752> (04.05.2021)

Om folket på Nigard Skjåk hadde utdanning, har vært vanskelig å finne ut av. Ingen av dem er på bildet fra det første året på Nordre Gudbrandsdalen husmor- og landbruksskole, men det trenger ikke bety at de ikke hadde tilegnet seg ny kunnskap.

Nigard Skjåk kan dermed være et ganske godt eksempel på en stor gård, både i beliggenhet, størrelse, naturbruk og organisering.

Liten typegård

En liten gård, i denne analysen, hadde 5-20 dekar dyrket mark. Der dyrket de korn og potet, noen få tønner av hver. For de fleste ga dette for lite avkastning til å leve av, og de måtte dermed skaffe inntekter for å kjøpe mat. Dermed var et viktig trekk ved de små gårdene i Skjåk deres sentrifugale organisering, der de sendte ut arbeidskraft. I 1865 hadde mesteparten av denne arbeidskraften blitt brukt på de større gårdene, og gjorde det mulig å dyrke store mengder korn. I 1920 var jobbmulighetene, særlig for menn, både flere og bedre betalt. For kvinnene var det særlig turistnæringen og ysteriene som var tilgjengelige, men først og fremst for ugifte. Gifte kvinner drev som regel gården, og arbeidet mindre for andre. Disse gifte kvinnene måtte være mer fleksible i hvilke oppgaver på gården de gjorde, sammenliknet med sine medsøstre på større gårder, der tilgangen på mannlig arbeidskraft var større.

Selv om gårdene hadde lite dyrket mark, gjorde bruksretten i Allmenningen at kårene ikke var så trange som det kanskje kan framstå. En god del små gårder hadde setre, og kunne dermed ha flere kyr enn hvis de hadde måttet la dem beite kun på innmarka. Utmarka ga også muligheter til å sanke fôr. Jeg mener at dette kan ha vært én av de store forskjellene mellom store og små gårder. Der store gårder kunne dyrke kultureng og kjøpe kraftfôr, og slik få mer ut av hver ku, måtte en del små gårder fôre med dårligere fôr.²³⁴ Innmarka, og muligheten til å der dyrke en del av gårdens mat var så viktig for de små gårdene, at de ikke kunne bruke den til eng. Dermed var det å skaffe seg en seter, virkelig verdt det for en del gårder, og noen av de nye gårdene gjorde også dette. En liten gård uten seter måtte ha kyrne hjemme om sommeren, og dette la begrensninger på antallet kyr.²³⁵ Samtidig lå en del av de nyriddede gårdene slik til at de hadde beite nærmere gården, og kunne dermed kanskje bruke dette i stedet for setra.²³⁶ Enkelte hadde også kyrne sine på andre gårders setre.²³⁷ Selv uten en seter, kunne man bruke utmarka og ressursene der. Som SSB sa i 1918: «Arealet av utslåtter og fjellslåtter ved de mindre bruk er gjennomgående betydelig større enn ved de store bruk.»²³⁸ Jeg antar at de mener at bruken også er større, ikke bare arealet.

Vi har tidligere sett at andelen småfe var større på mindre gårder. For å kunne ha geiter i Skjåk, måtte man ha seter. Ved å ha geiter eller noen få kyr, kunne faktisk også små gårder levere til ysteriet, og slik få større inntekter. De kunne også yste på egen seter. Slik kan det å ha blitt ett nytt skille: de små gårdene med seter, og de uten.

De små gårdene i Skjåk brukte altså de marginale ressursene i utmarka i større grad enn de store, fordi de hadde mindre innmark. Små gårder med seter kunne ha husdyr på beite, og slik delta i en produksjon for salg. De solgte også arbeidskraften sin, men til flere ulike næringer enn før.

²³⁴ Israelsson 2005: 177 og NOS VII 12: 65

²³⁵ Avdem 1984: 139

²³⁶ Grjotheim 1978: 32

²³⁷ Grjotheim 1978: 32

²³⁸ NOS VII 12: 24

Mork Ytre, et eksempel

Den lille gården jeg har valgt som eksempel er Mork Ytre, med gårdsnummer 101 og bruksnummer 4. Ifølge matrikkelen er de skyldsatt til 35 øre.²³⁹ Dette er altså en svært liten gård, og det kan virke som at den ble dyrket opp mellom 1891 og 1900, ettersom den ikke finnes i folketellingen fra 1891. I 1953 var det oppgitt at de hadde 14 dekar dyrket mark, og at 6 av disse var nydyrket.²⁴⁰ I tillegg var gårdsnummer 2 og 4 slått sammen i 1953. I 1920 bodde gårdbruker og tømmerhogger Ole Ytre der, sammen med sin kone Marit. De hadde tre sønner og en datter. To av sønnene hadde arbeid utenfor gården: en var tømmerhogger, og en var reinsgjeter.²⁴¹ I tillegg hadde kårkona sin egen husholdning.

På en så liten gård, med kanskje bare åtte dekar dyrket mark, uten seter, kan det ikke ha vært grunnlag for stort dyrehold. Ifølge Norske gardsbruk ble det ikke bygd fjøs før 1921, men det trenger ikke bety at de ikke har hatt kyr eller småfe før dette. Ved folketellingen for 1900 svarte de «ja» på spørsmålet om kreatur.²⁴² Det er vanskelig å se for seg at de produserte et overskudd for salg, av hverken korn eller melk.

Mork Ytre kan slik være et eksempel på en liten gård med utpreget sentrifugal organisering. Både gårdbrukeren og to av hans sønner hadde arbeid utenfor gården, noe som gjorde det mulig å ha så lite dyrket jord som på denne gården. Dette førte antageligvis til at husmoren Marit måtte ha mye ansvar for gården i perioder der resten av familien var borte på arbeid.

Oppsummering og sammenlikning

I dette kapitlet har jeg først presentert bygda, slik den framsto rundt 1920. Jeg har også presentert hvilke aktører som var aktive i perioden, hvordan staten var mer aktiv enn tidligere, og hvordan det ble flere lokale tiltak. Deretter beskrev jeg hvilke ytre endringer som fikk konsekvenser for skjåkværene, og deres bruk av naturen.

Når det gjelder bruken av naturen mellom 1900 og 1920, hadde den mange likheter med bruken som er beskrevet i kapittel IV og V. Åkrene ble fortsatt vannet med vann fra bekker og elver. Skogen fortsatte å være både inntektskilde og arbeidsplass. De aller fleste gårdene hadde fortsatt dyrene på setra om sommeren, slo setervollen og sanket skogafôr. Derimot kan det virke som det var færre sauer på beite, slik at det aller mest marginale beitet var i mindre bruk. Noe som taler mot dette, er at det ble gjort forsøk på tamreindrift. Reinsdyrene kunne beite helt øverst i fjellene, der det tidligere hadde vært sauer.

Bruken av naturen fikk også nye innslag: Vannet, som var så viktig i tørre Skjåk, fikk også et nytt bruksområde: som kilde til elektrisk strøm. Vannet ble også brukt som kraftkilde til de nye ysteriene som ble bygget, både nede i bygda, og i enkelte seterlag. Dette var en form for videreutvikling av den tidligere seterdriften.

Jeg har drøftet hvordan seterysteriene var en rasjonell, lokal tilpasning, og hvordan de påvirket kvinnene. Jeg har også diskutert hvordan det store geiteholdet i Skjåk var en

²³⁹ *Norges matrikel: Kristians amt 1904*: 38

²⁴⁰ Bjanes 1953: 888

²⁴¹ «Digitalarkivet.no, folketelling 1920 for Skjåk, tellingskrets 10, Sigurd Mork» <https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-a1450-fs10771817702939.jpg> (12.04.2021) og «Digitalarkivet.no, folketelling 1920 for Skjåk, tellingskrets 10, Rasmus Mork» <https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-a1450-fs10771817703131.jpg> (12.04.2021)

²⁴² «Digitalarkivet.no, folketelling 1900 for 0513 Skjåk Herred, Mork Ytre» <https://www.digitalarkivet.no/census/rural-residence/bf01037079000190> (15.04.2021)

lokal tilpasning, der de fikk brukt sine naturgitte forutsetninger for å bli en del av et større marked.

I den siste delen av kapitlet presenterte og diskuterte jeg små og store gårder, og hvordan bruken av naturen skilte seg mellom dem, samt hvilken rolle kvinnene hadde i dette. Min undersøkelse viser at både store og små fortsatte å bruke alle ressurser i naturen intensivt. Store gårder dyrket kultureng, det gjorde ikke små. Dermed var små gårder mer avhengig av å skaffe fôr fra utmarka. Samtidig var det en del nye, små gårder som ikke hadde tilgang til seter, noe de aller fleste store hadde. Store gårder med eiendomsrett til Allmenningen fortsatte å få inntekter når det ble solgt tømmer, jaktkort og liknende.

Kapittel VII Avslutning

Gjennom denne oppgaven har jeg undersøkt bruken av naturressursene i Skjåk. For å svare på min problemstilling *Hvordan utnyttet man naturressursene i Skjåk mellom 1865 og 1920? Hvordan formet de naturgitte forutsetningene tilpasningen til en endret verden? Hvordan var kvinnenenes rolle i dette?* har jeg anvendt teori, litteratur og ulike kilder.

Min undersøkelse viser at svært mange ressurser var i bruk, gjennom hele perioden. Beitearealene var i bruk hele tiden, selv om hvilke dyr som brukte det endret seg. Skogen hadde stor økonomisk verdi gjennom hele perioden, selv om den ble enda viktigere etter 1880. Der man i 1865 høstet mye av de mest marginale fôrressursene, som lav og kvist, var bruken av dette noe mindre i 1920. Slått i utmarka, særlig på setervollene, var imidlertid fortsatt vanlig. Der man rundt 1865 kunne se konturene av en tredelt bruk, der både innmarka, skogen og fjellbeitet var viktige, kan det synes som at det mest marginale beitet er mindre i bruk i 1920. Dermed kan det i større grad ha vært en todeling i 1920. Vannet var i den første perioden svært viktig, for å vanne jordene. Etter århundreskiftet fikk det ny betydning – som kraftkilde. Både ysteri, sagbruk og elektrisitetsverk brukte vannet som ressurs. Av andre nye innslag er det særlig turismen og salget av jaktkort som må nevnes. Dette var en ny bruk av naturen, der det var opplevelsen av naturen som ble inntektskilde, og ga samtidig nye arbeidsplasser. Ressurskonfliktene som var i Skjåk, understreker betydningen av naturressursene.

Endringene i hvilke ressurser som var i bruk, hadde flere årsaker. Det var også flere aktører som engasjerte seg i bruken av naturressursene. På 1800-tallet var det først og fremst staten, gjennom amtene, og Selskapet for Norges Vel og deres lokale landboselskaper. Disse prøvde særlig å få skjåkværene til å føre dyrene bedre, og dermed bruke mindre løv, og liknende. Både staten og Allmenningstyret jobbet for en profesjonalisering av skogpleien, noe som fikk konsekvenser for reguleringen av høstingen av ressurser i skogen. På starten av 1900-tallet var det stadig flere lokale initiativ. Allmenningstyret fortsatte å være viktig. Staten tok også en stadig mer aktiv rolle i landbruket, meieridriften og skogbruket, mens Norges Vel ble mindre aktive.

Endringene i hvilke ressurser som var i bruk, kom også av hendelser utenfor bygda. Etter 1880 førte lavere kornpriser, kombinert med dyrere arbeidskraft, til en vridning mot feavl i Skjåk, der de solgte både smør og levende dyr. Samtidig fortsatte skjåkværene å bruke mesteparten av innmarka til å dyrke korn. Denne tilpasningen var mulig på grunn av de naturgitte forutsetningene, der det var mye tilgjengelig beite, og store muligheter til å skaffe fôr i utmarka. Samtidig ble det solgt mye tømmer, noe som også ga gårdene med eiendomsrett en ekstraintekt. Denne inntekten gjorde at fallet i kornprisene ble mindre dramatisk i Skjåk enn andre steder.

Etter århundreskiftet er geiteholdet og seterysteriene eksempler på lokal tilpasning. Antallet geiter i Skjåk sank mindre enn i nærliggende fjellbygder, selv om geiteholdet førte til ekstra arbeid for kvinner og barn. For skjåkværene var det ekstra arbeidet verdt det, fordi de kunne utnytte vannkraften, de nybygde veiene og beitet og fôret fra utmarka for å selge feitost med geitemelk, som var godt betalt. Slik brukte de sine naturgitte forutsetninger til å tilpasse seg en endret verden. Det er likevel viktig å ikke overdrive hvor store endringer det var mellom 1865 og 1920. Både det å satse mer på husdyr, og det å selge meieriprodukter, var en videreføring av tidligere bruk, og ikke helt nye innslag.

Forskjellene i bruken av naturressursene varierte dessuten innad i bygda. Som en del av undersøkelsen har jeg sammenliknet naturbruken hos store og små gårder. I min analyse har jeg kommet fram til at det i 1865 var en svært bred og variert bruk av naturen hos både store og små gårder. De var begge avhengige av å høste fôr fra utmarka for å veie opp for mangelen på eng på innmarka. Seterdriften var helt nødvendig, og en rasjonell bruk av ressurser. Den ble også en del av markedstilpasningen for noen gårder. Naturen ga også inntekter og arbeidsplasser for både store og små gårder. Muligheten til å produsere for salg, varierte. Store gårder med mange dyr og mye jord, var i større grad en del av et salgssystem, gjennom hele perioden.

Rundt 1920 var mange av de samme ressursene i bruk. Forskjellene mellom store og små gårders ressursbruk hadde imidlertid endret seg. Større gårder brukte mindre av de marginale fôrressursene, og dyrket mer kultureng. Samtidig fortsatt de å ha dyrene på setra om sommeren, for å bruke beitet. De små gårdene, som det var mange av, hadde fortsatt behov for å sanke attåtfôr. Færre av disse hadde seter, noe som la begrensninger på dyreholdet, og dermed muligheten til å delta i salgøkonomien. Det var først og fremst større gårder som satset på ysteri.

Jeg har også undersøkt hvilken rolle kvinnene hadde i bruken av naturressursene, og i den lokale tilpasningen. Det var setra som var senter for det meste av deres bruk av naturen. I tillegg kunne de gjøre alt menn gjorde, av fôrsanking, gjeting, vedhogst og liknende, med unntak for å jobbe i skogen. På små gårder gjorde kvinnene flere av de typisk mannlige oppgavene enn på store gårder, som oftere hadde innleid arbeidskraft. Setra var en økonomisk viktig del av naturbruken. Den var en del av tilpasningen i alle de tre periodene jeg har undersøkt. I den første var setra nødvendig for å kunne kombinere det kornfokuserede jordbruket med dyrehold og fôrsanking. I den andre perioden ble satsingen på dyrehold viktig for å veie opp for tapet av korninntektene. I den tredje perioden fikk seterdriften for en del kvinner en ny form, når det ble fellesdrift av ysteri i noen setergreider. Kvinnenes bruk av naturen, særlig i form av seterdrift, var altså en nøkkel til tilpasningen til en endret verden, og svært økonomisk viktig. Utover 1900-tallet fikk de også flere jobbmuligheter enn før, for eksempel innenfor turismen.

Min undersøkelse viser at et hamskifte, i betydningen en dramatisk endring av hverdagen, slik jeg diskuterte i kapittel IV, ikke fant sted i Skjåk. Slik stemmer mine funn overens med både Thorsens og Avdems funn. De peker begge på at for kvinnene bar perioden mer preg av kontinuitet enn brudd. Samtidig ser jeg også spor etter den myndighetsforskyvning som Berggreen og Sommestad beskriver, i overgangen til mer fellesdrift av melkeforedlingen, med mannlige sjefer, og ved at det ble flere mannlige eksperter.

Skjåkværene utnyttet altså naturressursene på mange ulike måter mellom 1865 og 1920. Det skjedde endringer i hvilke ressurser som ble mest intensivt høstet, ofte på grunn av ytre endringer, men sett under ett var perioden sterkt preget av kontinuitet. De naturgitte forutsetningene, i form av både klima og naturlige forhold, som mengden fjell og skog, formet tilpasningen til en endret verden. Kvinnene hadde en svært viktig rolle i bruken av naturen, særlig gjennom seterdriften, og endringer i bruken av naturressursene påvirket også kvinnene.

Tabelloversikt

Tabell 1 Utsæd og dyrehold i 1865. Potet og korn er målt i tønner, en tønne er 139,1 liter.	18
Tabell 2 Melkemengde 1880-1900	37

Bildeoversikt

i Kart over kommunen. Kart fra Kartverket, Lisens: NLOD (Norsk lisens for offentlige data)	3
ii Kart over grendene og Allmenningens områder i Skjåk. Tegnet av Hans Hosar og teknisk kontor i Skjåk kommune	17
iii Dette er Sygard Forberg. Nederst ser vi elva Otta, og så ser vi hvordan gården ligger i lia, med åker under og over, og med skogen lengre opp. De mange husene reflekterer det varierte dyreholdet. Denne gården hadde seter på Dyringen, i Bråtådalen. Bilde fra Fotoservice Oppland	18
iv Oversikt over setre i Skjåk. Kart tegnet av Stein Grjotheim	21
v Kart over veier, seterysterier og setre som ystet selv 1925. Kart tegnet av Stein Grjotheim	54

Bibliografi

Kilder

Digitalarkivet

Folketelling 1865 for 0513P Skjåk prestegjeld

Folketelling 1875 for 0513P Skjåk prestegjeld

Folketelling 1891 for 0513 Skjåk herred

Folketelling 1900 for 0513 Skjåk herred

Folketelling 1910 for 0513 Skjåk herred

Folketelling 1920 for 0513 Skjåk herred

Klokkerbok 1867-1894 for Skjåk prestegjeld, Nordberg sokn

Høyfjellskommisjonen

Hefte 42, Forhandlinger I, felt 6, 1917

Hefte 43, Bilag til forhandlinger I, felt 6, 1917

Hefte 44, Forhandlinger II, felt 6, 1918-1919

Hefte 45, Bilag til forhandlinger II, felt 6, 1918

Hefte 46, Dommer, felt 6, sak nr. 2-3/1917, 10.05.1922, Skjåk Allmenningsstyre

Hefte 47, Kjennelse, felt 6, 20.03.1933, Skjåk-Lesjaforretningen

Hefte 48, Kjennelse, felt 6, 20.03.1922, Skjåk-Møre-Strynforretningen

Statsarkivet Hamar

Lensmann for Lom og Skjåk

Femårsberetninger 1881-1885

Femårsberetninger 1886-1890

Femårsberetninger 1891-1895

Femårsberetninger 1896-1900

Universitet i Oslo

Norsk folkeminnesamling

Embjørg Kvale, MO64 OPL 47

Mathias Bruheim, MO64 OPL 7

Trykte kilder

Amtmannsberetninger

- NOS I C. No2, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1866-1870*, Christiania 1873
- NOS I C. No2, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1871-1875*, Christiania 1879

- NOS II C. No.2 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1876-1880*, Kristiania 1884
- NOS III 102 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1881-1885*, Kristiania 1890
- NOS III 206 Hefte 1 *Amtmannsberetning for Kristians amt 1886-1890*, Kristiania 1894
- NOS III 315 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1891-1895*, Kristiania 1899
- NOS IV 106, Hefte 1 *Amtmannsberetning for Kristians amt 1896-1900*, Kristiania 1905
- NOS V 93 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1901-1905*, Kristiania 1909
- NOS VI 47 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1906-1910*, Kristiania 1915
- NOS VII 113 Hefte 1, *Amtmannsberetning for Kristians amt 1911-1915*, Kristiania 1924

Jordbrukstillinger

- NOS V 85, *Jordbrukstillingen 1907 første hefte*, Kristiania 1909
- NOS V 109, *Jordbrukstillingen 1907 annet hefte*, Kristiania 1910
- NOS VI 170, *Jordbrukstillingen 1918 første hefte*, Kristiania 1920
- NOS VII 12, *Jordbrukstillingen 1918 annet hefte*, Kristiania 1921
- NOS VIII 138 *Jordbrukstillingen 1929 første hefte*, Oslo 1930
- NOS VIII 145, *Jordbrukstillingen 1929 annet hefte*, Oslo 1931
- NOS VIII 171, *Jordbrukstillingen 1929 tredje hefte*, Oslo 1931

Aviser, tilgjengelige på Nasjonalbiblioteket

- *Nordre Trondhjems Amtstidende* 24.06.1887
- *Lillehammer Tilskuer* 13.02.1889
- *Trondhjems Adresseavis* 14.03.1895
- *Gudbrandsdølen* 24.01.1896

Lovverk, tilgjengelig på Lovdata

- *Lov, indeholdende Bestemmelser om Almindingskove* (Allmenningsskogloven) av 1857, Landbruks- og matdepartementet
- *Lov om bygdeallmenninger* (Bygdeallmenningsloven) av 1992, Landbruks- og matdepartementet

Litteratur

- Austrheim, Gunnar, Hjelle, Kari, Sjögren, Per, Stene, Kathrine, Tretvik, Aud M., «Fjellets kulturlandskap: Arealbruk og landskap gjennom flere tusen år», *DKNVS SKRIFTER* nr. 3, 2015
- Avdem, Anna Jorunn, *Gjort kva gjerast skulle: Om arbeid og levkår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930.*, Universitetsforlaget, Oslo 1984
- Benterud, S. J., *Meieridriften i Norge indtil aaret 1905*, Grøndahl & Søn, Kristiania 1908
- Berggreen, Brit, *Idealmønstre og realmønstre kryssing av kjønnsrollegrenser i norsk bondekultur ca 1850-1920*, Universitetet i Oslo 1990

- Bjanes, O. T. *Norske gardsbruk: Oppland fylke: 2-3 2: Gudbrandsdalen. Vol. 11.* Oslo, 1953
- Broe, Unni og Skogstad, Solrun, *Gamle hus da og nå. Status for SEFRAK-registrerte bygninger*, utgitt av Riksantikvaren, Skjåk kommune 2002
- Bruheim, Mathias, *Skjåk ålmenning 1798-1948*, Skjåk, Skjåk ålmenningsstyre 1969
- Byrkjeland, Liv, Hauge, Leif, Austad, Ingvild, Pettersson, Marie og Engesæter, Aage, «Småbruket mellom fjorden og skogen: gardsdrift og mangesysleri-Eidet i Sogn», *Heimen* nr 3 2012: 263-76.
- Daugstad, Karoline *Mellom romantikk og realisme: Om seterlandskapet som ideal og realitet*, Universitetet i Trondheim 2000
- Eide, Hans Jacob, *Ottadalen, befolkning, næringsliv og samferdsel*, Lom 1958
- Finansdepartementet, *Norges matrikel: Matrikulerede eiendomme og deres skyld: Kristians Amt*, Kristiania 1904.
- Grjotheim, Stein, *Setra og bygda 1850-1940, omlegginga av seterbruket i Skjåk sett i ljøs av utviklinga i bygda*, Universitetet i Trondheim 1978
- Hasund, S. *Det kongelige Selskap for Norges Vel 1809-1909*, Gjøvik 1941
- Haugen, Olav I., *Oversyn over undersøkte fjellbeite i Oppland*, Selskapet for Norges Vel, Oslo 1952
- Hosar, Hans P. *Skjåk bygdebok band 3, Historia 1798-1914*, Skjåk kommune 1998
- Hosar, Hans P. *Skjåk bygdebok band 4, Historia 1914-1945*, Skjåk kommune 2016
- Israelsson, Carin, *Kor och människor, Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850-1914*, Gidlunds forlag, Lund 2005
- Kummen, Gregor, *Vatnet, kulturhistori frå Skjåk*, Skjåk historielag 1983
- Lindsheim med flere, *Skjåk 1966*, Skjåk kommune, Gjøvik 1966
- Lindsheim, Per, *Lom og Skjåk ysteri 1924-1974*, Skjåk 1974
- Løkne, Olav, *Lurtonø frå fjeille*, Skjåk Historielag 2012 (første utgave 1921)
- Myraker, Leif E., *Gudbrandsdalsost og gudbrandsdalsysterier, en oversikt over utviklingen fra 1860-årene og fram til vår tid*, Gjøvik 1945
- Roll-Hansen, Hege, *Arbeid og forsørgelse, En undersøkelse av kjønn, husarbeid og kategorisering i norske folketellinger mellom 1866 og 1940*, Universitet i Oslo, 2012
- Sandvik, Pål T., *Nasjonens velstand, Norges økonomiske historie 1800-1940*, Bergen 2018
- Sommestad, Lena og McMurry, Sally, «Farm daughters and industrialization: A comparative analysis of dairying in New York and Sweden, 1860-1920», *Journal of Women's History* nr. 10, 1998: 137-164
- Sommestad, Lena, «Gendering Work, Interpreting Gender: The Masculinization of Dairy Work in Sweden, 1850-1950», *History Workshop*, nr 37 1994: 57-75.
- Stang, Cæcilie, *Rettigheter i utmark: i historisk perspektiv*, Oslo 2004
- Teigen, Håvard, *Banken som bygdeutviklar, Lom og Skjåk Sparebank gjennom 125 år*, Aschehoug, Otta 1999

- Teigen, Håvard, *Økonomisk utvikling i Nord-Gudbrandsdalen og på Toten ca 1870-1910*, Bergen 1976
- Thorsen, Liv Emma, *Det fleksible kjønn, mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinner 1920-1985*, Universitetsforlaget, Oslo 1993
- Villa, Marianne og Daugstad, Karoline, «Summer Farmers: Gender Discourses in New Arenas», *Journal of Comparative Family Studies*, nr 3 2007: 395-408.
- Vinje, Aasmund O., *Ferdaminne frå sumaren 1860*, Samlaget, Kristiania 1923
- Ødegaard, N., *Kristians amt 1814-1914, en kort oversikt*, Kristiania 1814
- Aas, Øystein, Øian, Hogne, Waaler, Rune, og Skår, Margrete, «Allmennhetens bruk av utmarka i Finnmark: Sammenstilling basert på skrevne kilder», *NINA Rapport* 2010

Nettressurser

- Espeland, Velle, «Om gammalt mål og gammel vekt», u. å https://www.sprakradet.no/Vi-og-vart/Publikasjoner/Spraaknytt/Arkivet/2006/Spraaknytt_4_2006/Gammalt/ sist besøkt 18.02.2021
- Hundstad, Dag «Det store hamskiftet», hentet fra <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1522-det-store-hamskiftet.html>, sist besøkt 21.01.2021
- Svendsen, Trond Olav, «Skjåk» i Store Norske Leksikon, u. å. <https://snl.no/Skj%C3%A5k> sist besøkt 20.03.2020
- Uten forfatter
- Gudbrandsdalsmusea på DigitaltMuseum, <https://digitaltmuseum.no/search/?aq=owner%3F%3A%22GDM%22> sist besøkt 16.05.2021
- «Om oss» u. å, <https://www.skjak-almenning.no/om-oss> sist besøkt 30.03.2020
- «Embjørg Kvåle» sist endret 25.01.2016 *Lokalhistoriewiki* https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Embj%C3%B8rg_Kvale, sist besøkt 18.19.2020
- «Christian A. Hjelter» sist endret 26.01.2016, *Lokalhistoriewiki* https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Christian_A._Hjelter sist besøkt 20.02.2021
- «Pollfoss Hotell» sist endret 06.08.2019, *Lokalhistoriewiki* https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Pollfoss_hotell sist besøkt 22.02.2021
- «Sota Sæter» sist endret 26.01.2016, *Lokalhistoriewiki* https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Sota_S%C3%A6ter sist besøkt 19.02.2021
- «Småbruk» på Lokalhistoriewiki, sist endret 09.02.21, *Lokalhistoriewiki* <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Sm%C3%A5bruk> sist besøkt 03.03.2021
- «Såmengde», sist endret 22.09.2017, <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/S%C3%A5mengde> sist besøkt 05.03.2021

